

UC Berkeley

UC Berkeley Previously Published Works

Title

The Village of Mullabes and Its Residents: Before the Establishment of Petah Tikva

Permalink

<https://escholarship.org/uc/item/8tz3m4s6>

Author

Marom, Roy

Publication Date

2020-10-01

Peer reviewed

הערת כוכבית: ברצוני להודות לנוני ירון מארכיון פתח תקווה, לזלמן חיימוב, לד"ר איתן איילון על סיועו בעריכה הלשונית ולמרואינים שהואילו לתרום מידיעותיהם. כמו כן, אני מודה ל'קרן עזריאלי' על הענקת מלגת עמיתי עזריאלי ללימודי התואר השלישי. קיצורים בהערות: אפ"ת - ארכיון פתח תקווה; אצ"מ - הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים.

רועי מרום

מלבס: הכפר ותושביו עד הקמת פתח תקווה

אם המושבות פתח תקווה הייתה ידועה בקרב תושביה בימים עברו גם בשם אומלבס, שיבוש שמו של הכפר הערבי מַלְבָּס, שעל אדמתו היא הוקמה. בעוד שההתיישבות בפתח תקווה זכתה לתשומת לב רבה, נתפס מלבס כ'כפר ערבי קטן ועלוב', שאינו מושא ראוי לבחינה מדעית.¹ ברם סיפורה של ראשית ההתיישבות הציונית לא יהיה שלם ללא התחקות אחר תולדותיה של ההתיישבות אשר קדמה לה, חייתה לצידה, ופיתחה עימה יחסי גומלין בהשפעת גורמים מקומיים, אזוריים, עות'מאניים-אימפריאליים ובין-לאומיים. בהקשר זה יש למלבס חשיבות סמלית והיסטוריוגרפית רבה בהיותו הכפר הערבי הראשון שאדמותיו נרכשו על ידי יהודים למטרות התיישבות. נוסף על כך ללימוד קורותיו יש משנה חשיבות להערכה נכונה של תהליכי ההתיישבות הערבית באגן הירקון ובבקעת אונו שמדרום לו בשלהי התקופה העות'מאנית.

במאמר זה, השייך לסוגת ההיסטוריה המקומית (local history), אני מבקש לתרום השלמת פערים אלה. ברמה המקומית המאמר סוקר לראשונה את תולדות הכפר מלבס עד ההתיישבות היהודית בפתח תקווה, כפי שהם עולים מכלל המקורות הזמינים, לרבות עדותם של צאצאי תושביו המתגוררים כיום בג'לג'וליה, עדות שיש לה חשיבות רבה. כמו כן הוא דן בתמורות שחלו במשטר הבעלות על אדמות הכפר עם מכירת מרביתן לבעלי אחוזות

נעדריים. בהמשך מוצגת הגיאוגרפיה של הכפר ערב ההתיישבות העברית, תוך התייחסות לשמות המקומות הערביים בתחומו ולחשיבותם כמקור לחקר תולדות הכפר וסביבתו. יש בכך גם תרומה ישירה ומקורית ללימוד הגיאוגרפיה ההיסטורית של ההתיישבות הערבית במישור החוץ. במבט לעתיד המאמר מצביע על כיוונים אפשריים למחקרי עומק על המרחב הכפרי הערבי בארץ בשלהי התקופה העות'מאנית, ומניח מסד לדיון מחודש ביחסי יהודים-ערבים בפתח תקווה, תוך יציקת תוכן ומהות למושג מלבס כישות היסטורית בפני עצמה.

המקורות לחקר מלבס ואזכוריה במחקר

המקורות העבריים הם נקודת המוצא למחקר של מלבס, מפני שהם רוב התייעוד הקיים על הכפר. מקורות אלה בעייתיים לא רק בהיותם חיצוניים למושאי המחקר, אלא גם משום שהם כוללים בעיקר עדויות וזיכרונות מאוחרים של זקני המושבה, ששובץ בהם תיעוד מועט בן התקופה – מכתבים, דו"חות וכתבות. מרבית החומר הרלוונטי כונס ב'ספר היובל' של פתח תקווה² או ראה אור בספרי זיכרונות של אנשי המושבה, כמו 'זקן השומרים' אברהם שפירא, ברוך ראב וחיים חיסין.³ פרקי זיכרונות נוספים פורסמו בספר 'זכרונות ארץ ישראל' ובספריו של אלעזר טרופה.⁴ מקורות אלה הם הבסיס לתיאור המוכר של תולדות מלבס, גם בערך 'אומלבס' באתר 'ויקיפדיה' במרשתת.⁵ על אף עושרם הכמותי, הם לוקים בבעיה מהותית, משום שהועלו על הכתב עשרות שנים לאחר האירועים, וקיימות בהם הטיות שנובעות מסכסוכים בין מייסדי המושבה על זכות ראשונים. כמו כן משותפת להם הנטייה להמעיט בחשיבותם ובמעמדם של אנשי מלבס.⁶ אובדנו של מרבית ארכיון המושבה במלחמת העולם הראשונה מקשה לבחון מחדש את טענות הראשונים בכתביהם.⁷ עדויות אתנוגרפיות נוספות יש בכתביו של שמואל אביצור.⁸

שנת המאה לייסוד פתח תקווה, תשל"ח (1978), עמדה בסימן גל כתיבה מחודש על

תולדותיה. המחקרים, שחלק ניכר מהם ראו אור בחוברות התשיעית והעשירית של

'קתדרה', בחנו נושאים שונים בתולדות המושבה, תוך אימוץ גישה ביקורתית לחקר המקורות שהותירו אחריהם המעורבים בהקמתה. פירותיו של גל כתיבה זה רלוונטיים בעיקר לקורות מלבס לאחר ההתיישבות העברית, החורגים מדיונו. במחקרים בעברית שענינם הגיאוגרפיה ההיסטורית של ההתיישבות הערבית נדונה מלבס על סמך מקורות אירופיים-מערביים ועל סמך הדיווחים במקורות העבריים המוקדמים. למשל במחקרו של יהושע בן-אריה על היישוב הכפרי במחוז עזה צוטטו כתבי נוסעים בני המאה התשע עשרה, אך בהיעדר נגישות למקורות מקומיים הוא הציג תמונה חלקית ומטעה, הכוללת אף שיבושים בכתיב הנכון של שמות הכפרים.⁹ הרקע הגיאוגרפי-ההיסטורי להתיישבות במלבס הוסבר טוב יותר בידי דוד גרוסמן במחקרו המקיף על ההתיישבות הערבית הכפרית בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, אך גם בעבודתו לא נעשה שימוש במגוון המקורות הזמינים בערבית.¹⁰

לצד המקורות העבריים עומדים לרשותנו ארבעה מקורות נוספים, המנויים כאן בסדר חשיבות עולה: ממצא ארכיאולוגי, תיעוד קרטוגרפי, ספרות נוסעים ומקורות מקומיים בכתב ובעל-פה בערבית ובטורקית-עות'מאנית. הארכיאולוגיה של התקופה העות'מאנית לא זכתה לתשומת לב מספקת, וניצולה במחקר ההיסטורי מוגבל.¹¹ הממצא הארכיאולוגי מהחפירות שנערכו בשנים האחרונות במלבס מספק עדות ישירה, אך לצערנו חלקית ואילמת, על טבעה של התרבות החומרית, קרי אורחות חיים ופרקטיקות המותירים עקבות בממצא זה. לרשותנו עומד שפע תיעוד קרטוגרפי המבאר את המערך הפיזי של הכפר. מפות כמו מפת ז'קוטן (Jacotin), מפת 'סקר ארץ-ישראל המערבית' (Survey of Western Palestine, SWP) של 'הקרן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל' (Palestine Exploration Fund, PEF), מפת זנדל (Sandel), מפות עות'מאניות שונות ומפות מנדטוריות בקנה מידה 1:20,000 חושפות שינויים שחלו בטופוגרפיה המקומית ואת שמות המקומות באזור.¹² נוסף על כך דיווחי נוסעים אירופיים, כמו ויקטור גרן (Guérin), ומזכרי 'סקר ארץ-ישראל המערבית' משלימים פרטים אגביים שלא תועדו במקורות אחרים.¹³

המקורות הראשוניים בערבית או בטורקית-עות'מאנית המתייחסים במישרין למלבס

הם מעטים אך רבי חשיבות. בחיפושם ברישומי בית הדין השרעי ביפו, המקור העיקרי למידע גניאלוגי וחברתי על אודות התקופה, נמצאו רק אזכורים בודדים של תושבי הכפר. לעומת זאת בידינו שתי העתקות מספר האחוזה (טאפו דִּפְתָר-י) של מלבס / פתח תקווה, ונזכרים בהן שמות החלקות שרכשו היהודים, גבולותיהן, תאריכי הרישום ואף חלק משמות הבעלים המקוריים.¹⁴ בעשורים האחרונים פורסמו ספרי כפרים שרוכזו בהם מסורות אתנוגרפיות על אחדים מהכפרים השכנים, כגון אליהודיה, כפר עאנה, סלמה ומג'דל יאבא.¹⁵ אלה מקורות משניים, המתעדים ומנציחים את הזיכרון הקיבוצי של תושבי הכפרים, כחלק מהמאמץ הפלסטיני להגן על 'זכות השיבה', ואין הם פרי מחקר אקדמי שיטתי. הם אף אינם מקיפים את כל תחומי החיים, ואינם מתייחסים למלבס במישרין. אף על פי כן שימוש זהיר וביקורתי בהם עשוי לשפוך אור על מוצא המשפחות, תהליכי ההתיישבות, אירועים היסטוריים והקשרים החברתיים בין הכפרים.¹⁶ חשיבות מיוחדת נודעת למקורות הגניאלוגיים המובאים בספרו של טאהר קלויבי על משפחות יפו ומחוזה. מחקרים אקדמיים על הערים הערביות שבסביבת מלבס, כגון רמלה, לוד ויפו, שראו אור אינם נוגעים במישרין לתולדות הכפר או למרחב הכפרי הפלסטיני בכלל.¹⁷

אף שהשם מלבס נחקק בזיכרון הפלסטיני הקיבוצי, מפתיע לגלות כי תולדות הכפר לא זכו עד כה למחקר כלשהו בחוגים ערביים. המחנך והגיאוגרף הפלסטיני החשוב מצטפא אלדבאג, מחבר האנציקלופדיה 'בְּלַאדְנַא פִּלַסְטִין' (ארצנו פלסטין), התייחס למלבס רק בתור 'חלקת אדמה' (בְּקַעָה).¹⁸ ה'אנציקלופדיה הפלסטינית', מפעל הידע הפלסטיני הלאומי, אומנם ציינה שמלבס היה כפר שקדם להקמת פתח תקווה, אך שלא כמו ליתר הכפרים, לא הקדישה לו ערך.¹⁹ מקומו נפקד גם מספרו של וליד ח'אלדי על הכפרים שהתרוקנו מיושביהם בתש"ח.²⁰ עד כה לא הוקצה לכפר מלבס ערך באתרים המוקדשים לתולדות הכפרים הפלסטיניים שהתרוקנו, כגון 'פלסטין פי אלד'אכרה' (פלסטין בזיכרון) או

'זוכרות'.²¹ ניתן להסביר זאת בכך שאתרים אלו מנוהלים על ידי צאצאי פליטי תש"ח, ומבוססים על העבודות שהוזכרו לעיל, בעוד שמלבס חדל להתקיים זמן רב לפני כן. לצד המקורות הכתובים והמחקרים שפורסמו קיימתי ראיונות עם תושבים יהודים וערבים שנולדו בתקופת המנדט הבריטי ובהם צאצאי תושבי מלבס.²² בראיונות אלה בא לידי ביטוי חלק מהזיכרון החי של תושבי האזור, ונשמעו הדים לאירועים היסטוריים ולתפיסות חברתיות משנים עברו.²³ עם זאת היו בהם גם אנכרוניזמים, ואלה מחייבים משנה זהירות בהסתמכות על הדברים. לעיתים עלו בראיונות שאלות חשובות, ומדברי המרואיינים השתקפו פערים בהבנת תולדות הכפר ובידע הבסיסי על אודותיו. במחקר הנוכחי הוצלבו כלל המקורות האלה, תוך העדפת עדותם של מקורות מוקדמים ובלתי תלויים.

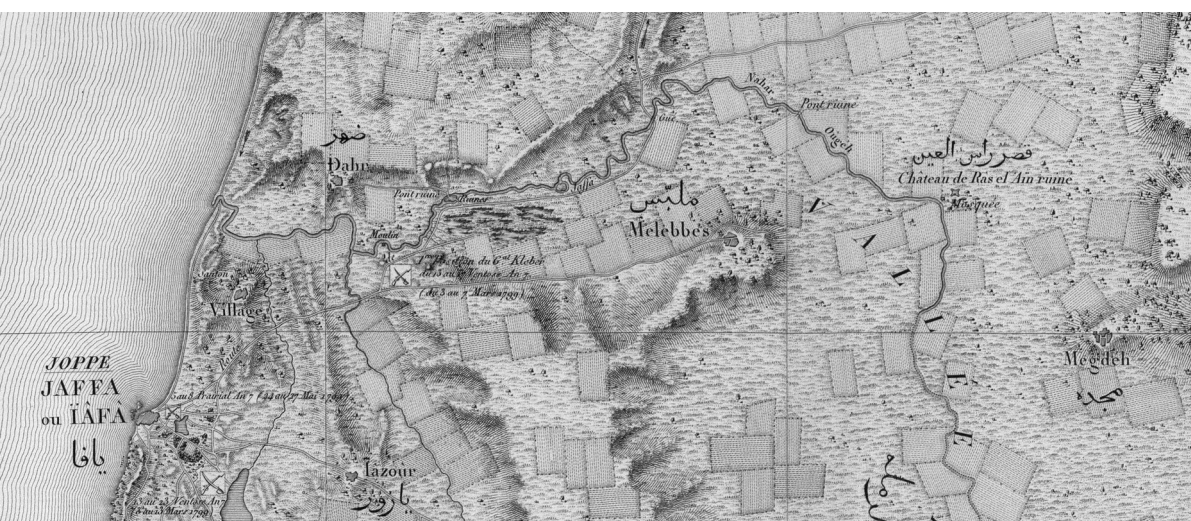
התיישבות מהר שכם בתקופת מלחמות קיס וימן

תולדותיו המוקדמות של מלבס לוטות בערפל. החפירות הארכיאולוגיות שנערכו באתר מלמדות שבתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה היה במקום כפר תעשייתי, שהיה חוליה בתעשיית היין הענפה באזור. כמו כן נחשפו באתר שרידי מבנה צלבני גדול, והיו שזיהו אותו עם אחוזת בולבוס הנזכרת במקורות התקופה.²⁴ על חורבותיו הוקם בראשית התקופה הממלוכית מתקן מים, והוא המשיך לשמש בתקופה העות'מאנית. ההתייחסות הראשונה לכפר – שחוקרים קודמים לא הבחינו בה – מזכירה את מלבס כאחד מכפרי רמלה שהסולטאן הממלוכי קאיתבאי הקדיש בשנת 883 להג'רה (1478 לסה"נ) רבע ממנו לטובת אלמדרסה אלאשרפיה בירושלים ומסגדו בעיר עזה.²⁵ ככל הנראה מלבס לא היה מיושב בראשית התקופה העות'מאנית, שכן שמו נפקד ממרשם המס העות'מאני (דפתר-י-מפצל) משנת 1005 להג'רה (1596-1597 לסה"נ).²⁶

הכפר מלבס (Melebbes; ملبس) מופיע במפת ז'קוטן, ששורטטה בשנת 1826 על סמך מדידות שנעשו בעת מסע נפוליאון לארץ-ישראל בשנת 1799. אף שמפה זו אינה מצטיינת בדיוק מופלג, הופעת הכפר בה מעידה על מפנה שחל במאה התשע עשרה.²⁷ ממזרח

למלבס מופיעים בה הכפר מג'דה (שיבוש של מג'דל יאבא) ומצודת ראש העין (ראש אלעין), ממערב לו הכפרים אלד#הר (צ"ל: אלז#הר; שיח' מונס) וצמיל (מופיע ללא שמו). מבין כפרי בקעת לוד שמדרום למלבס מסומן רק יאזור. כמו כן מסומנות במפה חורבות גשר אלהדאר (עשר טחנות) וג'רישה (שבע טחנות) ללא ציון שמן. דרך מקשרת בין מלבס ליפו, וחלק מהאדמות שלאורכה ולאורך גדתו הדרומית של הירקון מעובדות. לבסוף מדרום לכפר מסומן אזור גבעות מיוער.²⁸

אפשר שנחלת הכפר מלבס הייתה לפנים גדולה יותר מזו שמצאו ראשוני המתיישבים היהודים בשנת 1878. לפי משה סמילנסקי, תעודה רשמית שהועתקה מספר האחוזה הממשלתי בידי ראשוני המתיישבים ציינה את גבולותיו של הכפר כדלקמן: מצפון נהר אלעוג'א (הירקון), ממזרח מוצא הנהר (ראש העין), מדרום דרך יפו-ירושלים או טריק אלשוכאת, וממערב הגבעות שלפני ואדי מצררה (נחל איילון). שטחה הכולל של נחלת הכפר היה אפוא עשרות אלפי דונמים, ורק חלקם הקטן היה מעובד בפועל.²⁹ בתחום גבולותיו נכללו אזורים שבשלהי המאה התשע עשרה היו חלק מנחלתם של כפרים שכנים מצפון לדרך יפו-ירושלים, כמו אליהודיה, אבן איברכ / אלח'יריה וסאקיה. מבחינה מנהלית וכלכלית היה האזור כפוף ליפו.



המקור המסורות והרש אין זה 'מסמך' אנשי מלבס.³⁰ במתכונת יהודי הרומנטיים-הא שבין תיאור המ פגיעה קשה בתקופות אחרות.

לפי סמילנסקי היה מלבס מיושב בדלילות במאה השמונה עשרה. תקיף מקומי בשם חמד אלנאבלסי (השכמי), שנאלץ לעזוב את כפרו בהר שומרון בשל ריב דמים, בא עם אנשיו, ילדיו, חתניו ועבדיו למלבס, ולאחר שהרג את התושבים הקודמים התיישב במקום. הוא שלח את אנשיו לרעות באדמות הכפר, והורה להם לגרש את רועי הצאן והבקר של הכפרים השכנים. אלנאבלסי השליט את שררתו על תושבי האזור, וגבה מס כבד מהפלאחים שעיבדו את השדות בשולי נחלתו. עם זאת פגעי המלריה שמקורם בביצות אלעוג'א המיתו רבים מאנשיו. לאחר מותו החלו תושבי הכפרים השכנים ובהם רועי הצאן להיאבק באנשיו, והפלאחים חדלו לשלם להם מס. היחלשות משפחתו של חמד אלנאבלסי נודעה לאויביהם מהר שכם, והם מיהרו לשלוח נוקמים, ואלה הרגו את שארית תושבי מלבס מבני ביתו. הכפר ננטש, והכפרים השכנים חרשו את אדמתו.³¹

מהי המציאות ההיסטורית המשתקפת ממסורת זו? בהיעדר עדויות חיצוניות אי אפשר לאשר את נכונות הסיפור, אך המסגרת הכללית עולה בקנה אחד עם הידוע על נסיבות המקום והזמן. המאה השמונה עשרה וראשית המאה התשע עשרה התאפיינו בהתערערות כללית של הסדר והביטחון, שנלוותה להתרופפות השליטה הישירה של השלטון העות'מאני המרכזי על הנעשה בארץ. בשנים אלו היו מאבקים תכופים בין תקיפים מקומיים על שליטה וזכויות מיסוי והתקוטטויות בין נציגי השלטון העות'מאני במחוזות השונים. ברמה המקומית פרצו סכסוכים עקובים מדם בין תומכי הצדדים הניצים, והם נודעו לימים בשם הכולל מלחמות קיס וימן.³² השפעתם על ההתיישבות הייתה דו-ערכית: מצד אחד במסגרת הלחימה נחרבו כפרים רבים, ומצד אחר תנועת האוכלוסין הכפויה הובילה מטבע הדברים לכינון של נקודות יישוב חדשות, וחלקן התקבעו ברבות השנים.

עדות ישירה על טיב הקרבות ניתן למצוא בכרוניקה שומרנית המתעדת פרקים במערכה שהתחוללה בשנת 1771 בין חילותיהם של ז'ארה אלעמר ובעל בריתו עלי בכ אלמצרי לבין קואליציה של חלק מתושבי יפו ואנשי הר שכם שהיו נאמנים למשפחת טוקאן ולשלטונות העות'מאניים בסביבות ראש העין. תחילה עלה בידיהם של אנשי שכם לשחרר

את יפו, אך זמן מה לאחר מכן הביסם ז#אהר אלעמר בחוצות העיר ואף כבש את שכם.³³ הכרוניקה השומרנית מציינת מעשי נקם באוכלוסייה הכפרית, ולפיכך קרוב לוודאי שהייתה לעימות השפעה שלילית על היישובים באזור.³⁴

המסורת שהביא סמילנסקי דומה בגרעינה למסורות רבות המתארות הקמת יישובים חדשים במישור החוף בתקופה זו על ידי אנשים מכפרי ההר שגורשו מהם, לרוב על רקע ריבי דם או מלחמות אחים. בין היתר ניתן לציין את ייסוד הכפר מסכה על ידי גולים מהכפר ג'יוס לאחר שמושל עות'מאני הרג את שביטה מנהיגם בראס אלעין,³⁵ את הקמתה מחדש של אלטירה בידי יוצאי באקה אלחטב לאחר טבח שביצעו אנשי קלקיליה בבני משפחתם,³⁶ ואת הקמת כפר סאבא בידי אדם בשם ג'בר מכפר בקרא שנמלט מגואלי דם.³⁷ מלחמות האחים פגעו ברבים מכפרי ההר שממזרח לאזור מלבס.³⁸ סכסוכים אלה, אשר הותירו חותם עז בזיכרון המקומי, היו כאמור פרי מלחמות האחים המוכרות בשם מלחמות קיס וימן. דמותו של חמד אלנאבלסי כפי שהיא מצטיירת במסורת טיפוסית לזעים (תקיף מקומי) או אולי למלתזם (חוכר מס), שגבה מס מפלאחים ורועי צאן בתחומי הנחלה (האקטאע) שלו.³⁹ במסורת זו בולטת דלילות האוכלוסין באגן הירקון, הן בכפר מלבס והן באדמתו, ששימשה מרעה עונתי לתושבי הכפרים השכנים (ששמותיהם אינם נזכרים).

הסגת הגבול של אדמות הכפר בידי שכניו לאחר מותו של חמד אלנאבלסי משקפת אולי את הפיכתה הזמנית של מלבס למזרעה, קרי לשטח אדמה מעובד אך נטול התיישבות קבע.⁴⁰ בהיעדר שלטון מרכזי ורישום מסודר של הקרקעות, הובילו תמורות דמוגרפיות לשינויים במאזן הכוח בין קבוצות מתחרות ובגבולות הכפרים שלהן. כמו כן עולה מן המסורת הקשר ההדוק בין שני סוגי הון בולטים בחברה הערבית: הון ביולוגי, דהיינו כוח המשפחה המורחבת, שהיא קבוצת הסולידריות המרכזית של הפרט,⁴¹ והון חומרי - בעלות על אדמות, שהן אמצעי הייצור העיקרי בחברה הכפרית. המסורת אף מעידה על משטור הסדרים לעיבוד האדמות ולמיסוין.⁴²

לצד יושבי הקבע חנו באזור זה שבטים רבים, שרעו את צאנם ומקנם בכרי המרעה העשירים שעל גדות הירקון. ייתכן שרועים אלו נמנו בחלקם עם בני חסותו ויריביו של חמד אלנאבלסי. שבט אלג'מאסין הוא השבט הקדום ביותר שידוע על הימצאותו והוא נזכר בדפתי-י מפצל משנת 1596.⁴³ במאה השמונה עשרה חנו באזור זה שבטים שונים מקונפדרציית אלג'באראת, שמוצאה בעבר הירדן.⁴⁴ הם הוחלפו ככוח הדומיננטי באגן הירקון בידי ערב אבו כשכ, שבט ממוצא מצרי שהימצאותו באזור מתועדת בכתובים משלהי המאה השמונה עשרה.⁴⁵ מסורות שבטיות מעידות כי במהלך המאה התשע עשרה הביסו ערב אבו כשכ את שבטי אלג'באראת והפכו לכוח השליט באגן הנהר.⁴⁶

הגירה מצרית בעקבות מסע אבראהים פאשא

בשנת 1831 פלשו צבאותיו של אבראהים פאשא לארץ וכבשוה. באגן הירקון הובילה הפלישה המצרית לפיתוח חקלאות לצורכי ייצוא, להגעת כוח עבודה רב ולהקמת כפרים חדשים. האזור היה יעד נוח להגירה מצרית בשל קרבתו היחסית ליפו, מרכז השלטון המצרי בארץ ונמל חשוב. כמו כן הוא הזכיר במאפייניו האקלימיים וההידרולוגיים את עמק הנילוס, שממנו באו מרבית המהגרים.

בעקבות כוחות הצבא היגרה לארץ אוכלוסייה מצרית. רוב המהגרים היו חסרי אדמות ומשוללי אמצעי קיום עצמאיים. האוכלוסייה באזור פחתה עקב הגיוסים התכופים לצבאות המקומיים, פגיעתם של נוודים ומלחמות אחים. ההתיישבות המצרית סיפקה בין השאר כוח עבודה זול לבעלי טחנות הקמח שפעלו לאורך הירקון.⁴⁷ מלבס, אלמֶר, אלפרוח'יה ופג'ה נפקדים מרשימת היישובים של אדוארד רובינזון, שחברה בשנת 1835,⁴⁸ אך במרוצת הכיבוש המצרי, שנמשך עד שנת 1840, הפכו המצרים לרוב ביישובים אלה, ואפשר כי הם ייסדו אותם מחדש. גל ההגירה המצרי תרם לחיזוק היישוב הכפרי באזור יפו, במרזבת השרון ובדרום הארץ.⁴⁹ האוכלוסייה המצרית שמרה על ייחודה התרבותי במשך דורות רבים, ונותרה נבדלת בתוך כפרי האזור.⁵⁰

לפי סמילנסקי בכפר מלבס התיישב מהגר מצרי בשם חמד אלמצרי ועימו 'ארבעים

עבדים'. הוא שילם פיצויים לחורשי האדמה מבני הכפרים הסמוכים. בהמשך, לאחר שמרבית אנשיו מתו בשל פגעי המלריה, הוא עזב את הכפר והתיישב עם אחיו בכפר הסמוך פג'ה, שנוסד מחדש אף הוא בידי מצרים. אף על פי כן נותר חמד אלמצרי בעל האדמה העיקרי במלבס.⁵¹ הגם ששמו הפרטי של אב המשפחה נשכח בקרב בני המשפחה, ידועים שמות בניו ונכדיו, שחלקם נולדו במלבס. צאלח מוחמד מחמוד אלמצרי (יליד 1939), נינו של אבו חאמד אלמצרי, סיפר כי 'משפחת אבו חאמד באה מאלסלום שבין לוב ומצרים. לסבי היו אדמות עד שיח' מונס וסגולה, והטחנה שממערב לה הייתה על שמו [...] האחים מחמוד, אחמד וחאמד הגיעו לכאן ביחד [...] אבו חאמד היה יושב מזרחה לשיח' מונס במלבס. הבתים שלהם בקריית אריה והשטח שלו. הוא רעה שם בקר, עיזים, כבשים. הוא היה השיח' לבדו והיו מלא בדווים'. בטאפו נזכר שמו של חאמד בן אחמד אלצאלח, כנראה ממשפחת אלמצרי, וכן נזכרים השמות ח'ליל בן אבראהים ואבראהים בן עבד אלעאל. עבד אלעאל הוא שם מצרי מובהק.⁵²

אבראהים פאשא ניסה לפתח חקלאות אינטנסיבית באגן הירקון. בין השאר ניטעו עצי תות ממערב למלבס בעזרת מומחים מבירות, והתחילו בגידול תולעת משי בהיקף תעשייתי. האדמות הנמוכות שימשו לגידול כותנה בהיקף ניכר תוך ניצול מי הנהר.⁵³ עם החזרת השלטון העות'מאני בארץ על כנו בשנת 1841, נפסקו היוזמות הכלכליות של תעשיית המשי וגידול עצי תות, ולאחר מלחמת האזרחים בארצות-הברית נעלמו גם שדות הכותנה. הירידה בפעילות הכלכלית באזור הירקון הובילה קרוב לוודאי לעזיבת חלק מהתושבים שהרוויחו את לחמם מענפים אלה.⁵⁴

במפקד העות'מאני משנת 1288 להג'רה (1870-1871 לסה"נ) נמנה מספר הח'אנה (יחידות משפחתיות שבראשן גבר משלם מס) בכל כפר וכפר בארץ. אומנם שאלת דיוקם של מפקדים עות'מאניים כבר נדונה בהרחבה במקומות אחרים,⁵⁵ אך התמונה הכללית העולה מן המפקד ברורה: מלבס היה גדול כפרי הירקון ובו ארבעים ושלושה

ח'אנה, אך אוכלוסייתו הייתה רק 18 אחוז מזו של הכפר אליהודיה (246 ח'אנה), גדול יישובי בקעת אונו.⁵⁶ לדעת אביצור ההפרש בין נתוני המפקד העות'מאני לבין מספר התושבים בכפר עם רכישתו בידי יהודים מעיד ש'ההערכות התורכיות הרשמיות לא היו מדויקות ב-1880, או שהכפר התנוון ואיבד חלק ניכר מתושביו תוך שנים אחדות'.⁵⁷ האפשרות הראשונה מוצאת חיזוק מסוים באומדן שהביא גרן. מנגד דעיכה דמוגרפית מהירה עולה בקנה אחד עם המסורות המקומיות על תמותה המונית ועל עזיבת תושבים לכפרים השכנים. דלילות האוכלוסייה בולטת במיוחד לנוכח הערכת אביצור שבין הירקון לבקעת אונו התגוררו לא יותר מ-2,000 נפשות על שטח של 120,000 דונם - קרי 60 דונם לנפש!

הסגת גבול אדמות הכפר ומכירתן לידי בעלי אחוזות (אקטאעיה)

המסורת המקומית והמקורות העבריים מעידים כי במחצית השנייה של המאה התשע עשרה דעכה חשיבותו של מלבס, וכפרי הסביבה השתלטו על אדמות מוברות שהיו שייכות לו באופן מסורתי. שקיעתו הדמוגרפית והכלכלית ורפורמות המיסוי העות'מאניות גרמו להעברת מרבית אדמות הכפר לידיים פרטיות ולהפיכתו הלכה למעשה לכפר אחוזה. תופעה דומה מוכרת מאזורים אחרים בארץ. למשל במחוז עכו, במסגרת סקרים שערכו נציגי הטאפו למימוש חוק האדמות העות'מאני משנת 1858, נרשמו כפרים נטושים או דלילי אוכלוסין בספרי האחוזה העות'מאניים כאדמות עזובות. כפרים שלמים עברו לידיים פרטיות מפני שתושביהם לא יכלו לשלם את המיסים על האדמות. התאריך המוקדם ביותר במרשם הטאפו של מלבס הוא משנת 1288 להג'רה (1872 לסה"נ), וזהו אולי מועד רישום אדמות הכפר - ואדמות כפרים אחרים בשרון.⁵⁸

לכפר מלבס היו סכסוכי גבולות עם הכפרים השכנים מדרום וממזרח, שמועד ייסודם מחדש אינו ברור.⁵⁹ ככל הנראה התפתחותם הכלכלית וצמיחתם הדמוגרפית של יישובי בקעת אונו גרמו לדרישה גוברת לאדמות. לדברי יערי אנשי מלבס 'הנשארים בחיים היו

נרפים וחלשים ולא יכלו לעמוד בפני הכפרים החזקים: מגדל, יהודיה ובני-ברק, שהיו גוזלים מהם שנה שנה רצועות של אדמה'.⁶⁰ בסביבות שנת 1865 השתלטו ערביי אליהודיה על 5,000 דונם מאדמת יער מלבס מצפון לגבול הקבוע בקושאן, טריק אלשוכאת.⁶¹ השבטים הסמוכים, שכבר הקשו על המתיישבים המקוריים מהר שכם, התמידו בסורם. בזיכרון הקיבוצי של בני משפחת אבו חאמד נשתמרו מסורות על אודות סכסוכים עם ערב אבו כשכ ועם ערב אלצ'ור. בני המשפחה סיפרו כי אבותיהם שמרו על אדמות המרעה ועל מקורות המים שלהם מפני מסיגי גבול, והיו מגרשים - תוך סיכון חייהם - ערבים נודדים שבאו להתיישב על אדמותיהם. חלק מהחיכוכים האלה יושבו לבסוף ביצירת קשרי חיתון בין תושבי הכפרים לבדווים בסביבתם, תופעה המוכרת ממקומות סמוכים.⁶² קשרי חיתון אלה מנעו בעיות עם חלק מהקבוצות הנוודות, אך מנגד סיבכו את הכפריים במריבות השבטיות התכופות של שכניהם הנוודים. וכך סיפר צאלח מוחמד מחמוד אלמצרי:

סבי [מחמוד] היה שומר על אדמות המרעה שלו ועל מקורות המים שלו. הוא היה מגרש את הבדווים שהיו נכנסים לאדמות האלה ומפריעים לו. יום אחד באו ערב אלצ'ור מירדן לרעות במלבס. ארבעים איש על סוס באו לקראתו בשביל לדעת את הדרך למרעה שבו ישב. כשהפרשים האלה באו הם שאלו 'איפה מחמוד?' - הוא אמר להם 'הלך למלבס'. הוא שלח אותם לביתו. הוא שם לסוסים שלהם שעורה וקרא לאחד מהם ששיוכח שהוא נתן להם תבן טהור ללא קש. ואמר להם [לאנשיו] 'שחטו עבורם [בקר] והכינו להם אוכל', והוא שם שומרים שאם יקרה משהו [הם] יגיבו. כשסיימו לאכול הם שאלו 'איפה מחמוד', והוא [מחמוד] אמר להם 'הושיטו את ידכם'. הכינו להם את האוכל. הם המשיכו לאכול ואמרו 'איך נאכל בלי בעלי הבית שכאן?', אז הוא אמר להם 'אני מחמוד, אני, זה שאירח אתכם'. כשהוא אמר זאת הם התחלקו: עשרים היו לצידו ועשרים היו נגדו. כשהתחלקה הקבוצה, העשרים אמרו לעשרים האחרים 'עזבו אותו', והם גירשו את אלה שרצו להורגו אחרי שאכלו ושתו [אצלן]. הם אמרו 'חראם להרוג את מי שעושה כך'.

[למה באו להרוג אותו?] באו עליו כי הג'מאעה שלהם [בני קבוצתם] אמרו שגירשו

אותם והוא לא התיר להם לרעות ולשתות מהמים שלו [...]

בסוף קם הגדול מביניהם ואמר 'אני נותן לך את בְּתִי ללא תמורה וללא ציפּייה

להוקרת תודה'. ולקח אותה חֲמֵד אחיו והוליד ממנה את מחמוד על שם סבו ואת

חאמד על שם דודו. אתה רואה כמה כבוד?⁶³

המאבקים בין הנוודים לבין תושבי הכפרים באזור ובין הנוודים לבין עצמם לא הוגבלו רק למלבס. במסורות בולטים במיוחד המאבקים בין ערב אבו כשכ לבין ערב מְטֶלֶק, הידועים בכינוים אלמג'אנין, שחנו מצפון לירקון, בסביבות רמת השרון. במאבק השתתפה קואליציה של כפריים וערבים נוודים: אנשי אבו כשכ ובעלי בריתו מערב אלסואלמה וערב אלג'באראת מצד אחד ואנשי מג'דל יאבא, קלקיליה וערב אלג'ראמנה בראשות מטלק אלמג'נון מהצד האחר. במאבקים אלה נהרג פארס אבו כשכ, ואחד מבני מטלק אלמג'נון שהרג אותו הוגלה לסביבת כרכור.⁶⁴ מעט מאוחר יותר, בשנת 1878, התחוללה מערכה בין קונפדרציית ערב אלעוג'א שבהנהגת אבו כשכ לבין הקונפדרציה של שבטי צפון השרון בראשות ערב אלחוארת' וערב אלתֶרְכֶמָאן. במלחמה הייתה ידם של ערב אבו כשכ ובעלי בריתם על העליונה, והמקורות העבריים מספרים שיהודי פתח תקווה נטלו בה חלק על ידי אספקת מזון לצבא אבו כשכ.⁶⁵ קשה להעריך את השלכות המלחמות השבטיות על האוכלוסייה שישבה במלבס, אך במרחבים קרובים יחסית, כמו עבר הירדן והר חברון, ניכרה השפעתן השלילית על ההתיישבות עד רפורמות התנז#ימאת באמצע המאה התשע עשרה.⁶⁶

כדי לבלום את הסגת הגבול מצד שכניו פנה חמד אלמצרי לערכאות משפטיות.

למרבה האירוניה דווקא הפנייה לרשויות החוק הובילה למכירת אדמות הכפר מלבס לידי

אקטאעיה (בעלי אדמות) מיפו. רישום בסג'ל בית המשפט השרעי ביפו מלמד שחאמד

אלמצרי ממלבס אולץ למסור לתיאן וכסאר 1,400 דונמים לכיסוי חובותיו. תעודה זו

מאששת את תיאורו המורחב של סמילנסקי:

בימיו הומעט שטח האדמה של כפר אומלבס על ידי מסיגי גבולו השכנים ולא נשאר לו בלתי אם 14,000 דונם. ויהי כראות השיך 'חמד-אלמצרי' את גורל הכפר ההולך ומתרוקן מאנשים ומתמעט בשטחו מיום ליום, ויפן אל אחד מעשירי יפו, מן המלומים ברבית, אשר יד לו בממשלה היפואית, הוא הסוחר טיאן, ויבוא עמו במשא-ומתן להציל נחלתו מידי שוסיו אנשי הכפרים השכנים. הסוחר רימה את השיך והוציא ממנו בערמה תעודת-מכר על חצי שטח הכפר. לא נשאר לו לשיך מוצא אחר אלא להישפט עם הסוחר. בשביל הוצאות המשפט מכר השיך אלפים דונם מאדמת אומלבס לסוחר סלים קסר, אף הוא מיפו. שופטי יפו עמדו לצד הסוחר טיאן, ולשיך לא נשאר מן הנחלה הגדולה אלא אלפים ושש מאות דונם. לא עברו ימים רבים אחרי פסק-הדין ושיך 'חמד-אלמצרי' מת, ובינתים קרעו השכנים עוד חלקים מאדמתו.⁶⁷

העברת הבעלות על רוב אדמות מלבס לידי אקטאעיה נעדרים התרחשה כמעט באקראי, תוך ניצול מיטבי של הנסיבות הפוליטיות, המשפטיות והכלכליות בידי בעלי ההון להרחבת נכסיהם. שני האקטאעיה השתייכו לשכבת בעלי ההון העולה, שהייתה מורכבת ברובה מסוחרים עירוניים אופורטוניסטים, שחלקם הגדול היו בני מיעוטים שפעלו בחסות המעצמות. משפחות אלה חלשו על חיי החברה בערים, וזכו להשפעה בלתי פורמלית רבה על הנעשה בעורף היישובי שלהן.⁶⁸ אנטואן בשארה תיאן היה סוחר מארוני מבירות, והתיישב בעקבות מסחרו ביפו. הוא רכש את אדמות מלבס, דוראן (רחובות) וואדי אלחוארת' בשנים 1871-1883. לאחר שמכר תיאן את אדמות מלבס ודוראן ליהודים, הוא החל לנהל משא ומתן על מכירת שארית אדמותיו בוואדי אלחוארת' אך נפטר בשנת 1894 בטרם הושלמו המגעים.⁶⁹ עמיתו הסוחר סלים כסאר השתייך למשפחה יוונית עשירה מיפו, ונודע כ'קונסול של תריסר מדינות'. הוא היה חבר המג'לס-י אדארה (המועצה המנהלית) של העיר, ונרצח בשנת 1906 בגלל מכירת אדמות ליהודים.⁷⁰

לא היה זה מקרה בודד. קורותיה של כפרת הקרקע נזלת אלעואבדה, הגובלת באדמות מלבס ממזרח, ממחישים אף הם את תרומתם של הליכים משפטיים לריכוז אדמות

בידי אקטאעיה. אדמה מישורית ופורייה זו, מדרום-מערב לראש העין, הייתה במקור בבעלות משותפת של תושבי הכפר עאבוד, והם ניצלוה לעיבוד עונתי. בכפר התגוררו מחנות יריבים של מוסלמים ונוצרים, שהתקוטטו ביניהם על חלוקת זכויות הבעלות בנזלה. לאחר יריבי דמים שהתישו את כוחם של הצדדים, הם פנו אל אחד מבני משפחת אלֶחְסִיני הירושלמית שימש להם בורר, ובדרך לא ברורה נרשמו האדמות על שמו בטאפו.⁷¹ על הניהול של האחוזות והכפר בפועל ידועים לנו פרטים מעטים בלבד. המקורות העבריים מוסרים כי אדם בשם זכרי אפנדי שימש נציג (וכיל) של תיאן במלבס.⁷² בדומה לווכילים אחרים הוא היה אחראי לגבות את חמישית היבול (אלֶחְמִס) בשם בעל האדמה (סכום שכלל כנראה הן תשלום לבעל האדמה והן מעשר לשלטונות), לייצג את שולחו בכפר ולנהל את ענייניו במקום. שני בעלי האדמות הגדולים ריכזו בידם שלושה רבעים מאדמות הכפר, שעובדו בידי מזארעין (חוכרים) בני המקום. סביר להניח שאחד משני האקטאעיה גם היה האחראי לגביית המיסים בכפר כמלתזם. אדמות תיאן הקיפו את ג'דר אלבלד (שטח הכפר הבנוי) מכל עבריו, ושארית האדמות נחלקה בין שישה בעלי קרקעות עצמאים, שאחד מהם היה אחמד אלמצרי, בנו של חמד המייסד. על פי ההתייחסויות לזקני הכפר בספרי זיכרונות של מייסדי פתח תקווה ניתן לשער כי לכפר הייתה מנהיגות כפרית מסורתית, מועצת זקני הכפר, אשר ייצגה אותו בפני השלטונות. בניגוד לתיאן, שאדמותיו הוחזקו במשותף עם תושבי הכפר ועובדו על ידיהם בשמו, אדמת כסאר הייתה בבעלותו הבלעדית (מפרוזה) וממוקמת בחלקה נפרדת בקצה הצפוני-מזרחי של הכפר, בסמוך לירקון.⁷³ כסאר ניסה לפתח את אדמתו באופן אינטנסיבי. בדומה לאחוזות אחרות הוא הקים בית משק בעל חצר מוקפת גדר בסמיכות לאלמר, ולצד הבית הוא חפר באר להשקיית גידולי שלחין ומטעי קנה סוכר, אך ככל הידוע המיזם לא נחל הצלחה מרובה.⁷⁴

הגיאוגרפיה של הכפר בשנות השבעים של המאה התשע עשרה

מכלול הנתונים העומד לרשותנו מאפשר לשחזר את נופו של הכפר מלבס בשנות השבעים של המאה התשע עשרה, תוך התייחסות הן לטופוגרפיה, דהיינו מאפייני הסביבה הפיזית והתכסית, והן לטופונומיה – שמות המקומות בערבית, המשקפים תפיסה מקומית של הבניית המרחב.

הגיאוגרפיה של מלבס

נוסעים אירופים שעברו במלבס כתבו תיאור פיזי של הכפר. החוקר הצרפתי גרן, שביקר במלבס ב-22 ביוני 1870, תיאר אותו ככפריר שמספר תושביו נאמד ב-140 נפש, וציין כי במועד ביקורו הוא היה מוקף במקשאות אבטיחים ובשדות טבק.⁷⁵ אבטיחים וטבק הם גידולי שוק, ואזכורם עשוי להעיד על השתלבות הכפר ברשתות ייצוא אזוריות או מקומיות.⁷⁶ במזכרי משלחת 'סקר ארץ-ישראל המערבית', אשר ביקרה בכפר בשנת 1874, מתואר מלבס באופן לקוני ככפר קטן בנוי טיט ובו באר.⁷⁷ ואכן בחפירות שנערכו בתל מלבס נחשפו שרידים של מתקן מים ומבני טיט המושתתים על יסודות אבן, המאמתים תיאור זה. כמו כן נתגלו מוצרי קרמיקה מתוצרת דרום הארץ ומקטרות המלמדות על תרבות הפנאי של התושבים, שכללה עישון טבק. על אף דלות הממצא החומרי, משתקפים ממנו התנאים החומריים והתרבותיים שידוע לנו כי רווחו בכפרים השכנים.⁷⁸ המקורות העבריים מוסרים כי בכפר היו גם מקומות קדושים: בית קברות ובית הארחה (מד#אפה), ששימש גם בית תפילה בהיעדרו של מסגד.⁷⁹

ממפת 'סקר ארץ-ישראל המערבית' עולה כי מלבס ניצב במרכזה של רשת דרכים מקומית. דרכי עפר קישרו בינו לטחנת אלפרוח'יה בכיוון צפון-מזרח; לח'רבת אלסואלמה, שעל גדתו הצפונית של הירקון, בכיוון צפון-מערב; לבירת הנפה יפו ולכפר סלמה בכיוון דרום-מערב; לכפרים אבן איברכ, אליהודיה וכפר עאנה בכיוון דרום ולפג'ה, אלמר ומצודת ראס אלעין ההרוסה בכיוון מזרח.⁸⁰ מצפון-מערב לכפר מסומנת באר, וממערב לו מסומנים

שני עצים עתיקים.⁸¹ את הכפר הקיפו משלושה עברים יובליו של נחל שנשפך אל הירקון. מסביב למלבס, כמו מסביב לכפרים שכנים, ובהם פג'ה, אלמר וכפר קאסם, לא מסומנים כרמים, דבר שמלמד כי תושביו לא התפרנסו מחקלאות מטעים, בגלל אי התאמתן של אדמות החמרה ואדמות הביצה. בורות מי גשמים פתוחים ואגמים עונתיים שימשו להשקיית הבהמות. מלבס היה קרוב יחסית לשתי מעברות על הירקון - מכסר אל־שוכ (מעברת בני השבט אבו כשכ) ומכסר אלסואלמה.⁸²

במפת 'סקר ארץ-ישראל המערבית' מסומנים שרידי יער אלונים מדרום למלבס. רנה קרשון הראה כי עצי היער נכרתו הן לצורכי המלחמה של אבראהים פאשא והן לסיפוק צרכיה של אוכלוסיית יפו המתחדשת בעצים להסקה ולבנייה.⁸³ אנשי הסקר הבריטי הבחינו בניצני התחדשות של העצים הכרותים, ומייסדי פתח תקווה אף השתמשו בגדמי האלונים לבישול ואפייה.⁸⁴ הטופונימיה הערבית שימרה הדים לקיומו של היער בשם גַאבת מלבס (יער מלבס). מדרום לשטח המושבה מסומן בגבעות כפר עאנה שטח בשם אלג'ביה (Al-Ghubaiya, החורשה).⁸⁵ עצים בודדים מהיער שרדו עד שנות החמישים של המאה העשרים.⁸⁶

הטופונימיה של מלבס

שמות גיאוגרפיים הם מקור עשיר למידע פולקלוריסטי, אתני-לשוני והיסטורי⁸⁷ ומשאב בלתי נדלה להתחקות באמצעותו אחר תפיסות תרבותיות של המרחב.⁸⁸ תיעוד מזדמן של טופונימים באזור הירקון בוצע כבר בידי נוסעים אירופים כמו גרן. הניסיון השיטתי הראשון לתעד טופונימיה ערבית ברמה הכלל-ארצית נעשה בידי אנשי 'סקר ארץ-ישראל המערבית'. בשנים 1873-1875 הם תיעדו שמות בסביבת מלבס, ושמות אלה קובצו בליווי פירושים בכרך נלווה לסקר מאת המזרחן אדוארד ה' פלמר, שיצא לאור בשנת 1881.⁸⁹ למיטב ידיעתי הפולקלוריסט פיליפ ג'יימס בלדנספרגר היה מהראשונים שעמדו על טבעה וחשיבותה של הטופונימיה הערבית ברמה המקומית. הוא רשם בשנת 1895 טופונימים

בבית דג'ן מפי תושביו, ואף הציע פירושים - נכונים יותר או פחות - ליותר מחמישים שמות בתחומי הכפר.⁹⁰

בטאפו העות'מאני של מלבס יש עשרות טופונימים, שחלקם אינו מוכר ממקורות אחרים. מפת זנדל, ששרטט המהנדס הטמפלרי תיאודור זנדל בשנת 1880, מציגה את סידורן המרחבי של חלקות האדמה בכפר ואתרים שונים בתחומו. ניתוח השמות ברישומי הטאפו, במפת זנדל ובמפות אחרות מאפשר לעמוד על האופן שבו הבינו תושבי הכפר את הגיאוגרפיה המקומית.⁹¹

בחינה דיאכרונית מעלה כי בתחום אדמות מלבס לא נשתמרו שמות קדם-אסלאמיים, למעט אולי שם הכפר עצמו, שמקורו אינו ברור. חלק מהשמות הבולטים - של יישובים ונחלים - מתועד בצורה דומה כבר במקורות צלבניים. השתמרות שמות של גופי מים (הידרונים) ושמות יישובים לאורך זמן עולה בקנה אחד עם מגמה נרחבת שעמד עליה הבלשן רן צדוק.⁹²

רבים מהשמות מתארים את תכונותיהן של חלקות אדמה. חלקות אחדות מתוארות כאדמת מזרע, כאדמת שלף המתאימה לגידולי קיץ, כאדמת גבעות, כאדמת חמרה וכאדמה מישורית. מנגד לדברי איתן איילון שטחים נרחבים בעמק לא התאימו להתיישבות האדם בשל הצפות, שיטפונות וסחף.⁹³ דומה שהתושבים היו ערים למגבלות אלה, שכן חלקות סמוכות לירקון נקראו בשמות המעידים על עודף מים והיעדר ניקוז: נחלים שוצפים ומתפתלים, מפלים, ביצות, מלחות, אדמה חרסיתית ואדמה לחה שאינה מתאימה לחקלאות. תוואי נוף אלה פגמו בפוטנציאל החקלאי של הכפר, והשמות מספקים עדות המחזקת את תיאור הסביבה במקורות העבריים המוקדמים.

השמות מלמדים מעט גם על מתאר הכפר עצמו. גרעין הכפר (ג'דר אלבלד) היה מוקף במשוכות צבר, והאדמה שמסביבו נקראה אַךְד # אלבלד. לכפר הייתה באר, ובאדמה המישורית שמצפון לו היו שלושה שטחים מעובדים (ח'ואר). החלקות שמצפון וממערב לכפר לא התאימו לעיבוד חקלאי מפאת חוסר הניקוז או אדמה חרסיתית, ומדרום לכפר היו

גבעות מיוערות בחלקן. כמו כן הטופונימיה מאשרת את תיאור מערכת הדרכים בין הכפר לסביבתו במפת 'סקר ארץ-ישראל המערבית'. שמונה הדרכים שיצאו ממנו נקראו על שם ציוני דרך או על שם יעדן, כמקובל בטופונימיה הפלסטינית. מספר שמות מלמדים על קיומה של מעברה נוספת על ואדי אבו אלג'א (עבארה).

הטופונימיה משמרת עדויות לצומח הקדום: השם אלג'אָה מעיד על קיומו של יער האלוניים, שעקבותיו עוד ניכרו כאמור במאה התשע עשרה. השם אלט'יון משקף הימצאות של צמח הביצה טיון דביק באדמותיו הצפוניות-מזרחיות של הכפר, בסמוך לירקון. עצים בודדים כגון עצי השיזף או האלון שניצבו בחוצות מלבס (סדרת מלבס) עשויים להיות משאר בוטני המעיד על נופי האזור בעבר וכן עדות עקיפה לפולחן עממי של עצים קדושים. בתחומי מלבס קיימות חלקות, כגון טוח'יה, אבו עיד ואבו נג'ם, ששמן זהה לשמות של משפחות שהתגוררו בכפרים השכנים: אלטוח'י (סאפריה), אבו עיד (יהודיה) ואבו נג'ם (סלמה). אפשר להציע הסברים שונים לתופעה, ולא ניתן להכריע ביניהם בשלב זה: עדות לקיומם של קשרי משפחה בין תושבי מלבס לתושבי כפרים השכנים; עדות למעבר של משפחות ממלבס, לאחר עזיבתו, אל הכפרים השכנים; עדות לבעלות על אדמות בכפר או להסגת גבול לאחר היחלשות משפחת אבו חאמד או משאר מתקופה שקדמה להתיישבותה בכפר. בחלקו המזרחי של האזור יש חלקות שנקראות על שם אבו שטא והבטארנה, קבוצות או אישים שאינם מזהים כיום.

טרופה העיר כי שמות המקומות 'עבר[ו] אלינו בירושה, כשאר השמות של שטחים אחרים, מפי תושבי כפר "אמלבס"⁹⁴. ואומנם מסתבר כי שמות רבים המתועדים במפות המוקדמות ואף כאלה שאינם מתועדים בהן נשתמרו בפי חקלאי פתח תקווה בצורתם המקורית או בתרגום קל. בין השמות שנשארו בצורתם המקורית נמנים אדמות אלמר, אלחמרה, אלחרזאת, אלג'דר, טריק אלשוכאת, אבו נג'ם, הביצה והשלל. לרובד הטופונימי הבתר-ערבי ולתיעוד הקרטוגרפי המוקדם נודעת תרומה חשובה לחקר

הטופונימיה המקומית, שנעדרת ממפות הקדסטר מימי המנדט הבריטי, שהן המקור הנגיש והעשיר ביותר שהתפרסם עד כה על טופונימיה ערבית מקומית.⁹⁵

סיכום

תולדות מלבס משקפות היטב את ההתפתחויות הדמוגרפיות, הפוליטיות והכלכליות בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית. במישור המתודולוגי המאמר ממחיש את ערכן של מסורות שבעל-פה לשחזור היסטוריה מקומית, שמשקפות בה תופעות היסטוריות רחבות אשר אינן באות לידי ביטוי במקורות הכתובים. למשל השוואת המסורות שהביא סמילנסקי למקורות ההיסטוריים ולמסורות ערביות מקבילות מצביעה על הזיקות בין לבין סוגה נרחבת של מסורות מקומיות על חורבן יישובים והקמתם במהלך מלחמות קיס וימן. מסורות אלה משקפות את המציאות הדו-משמעית של מלחמות כהורסות יישובים וכזרעות זרעים להקמתם של יישובים חדשים. לפיכך אפשר שעיון מדוקדק במסורות אלה, הנמצאות בתווך שבין זיכרון היסטורי לבין סוגות ספרותיות על-פה, יעשיר את הבנתנו באשר לדפוסי ההתיישבות, למאפייני החברה ולמנהגי התרבות הערבית הכפרית בארץ בשלהי התקופה העות'מאנית.

עם זאת מאמר זה אינו מציג היסטוריה שלמה של הכפר מלבס. בהתאם למאפייני המקורות, התמונה חלקית. זוהי היסטוריה של גברים חופשיים, שנפקד ממנה מקומם של נשים, ילדים ועבדים. חסרות כאן גם נקודות המבט של השלטונות העות'מאניים, של שכני הכפר (כגון הבדווים) ושל תושביו הקודמים. היחסים שבין מלבס לפתח תקווה (1878-1890) יידונו במקום אחר. ואולם למרות פערי מידע אלה, הקווים הכלליים של תולדות מלבס ברורים. יש לראות אפוא במחקר זה נקודת מוצא ונקודת השוואה למחקרים שיעסקו בהתיישבות הערבית הכפרית בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית.

נספח: שמות המקומות הערביים בתחומי מלבס

- 1 **אבו נג'ים** (אבי הכוכב / בעל הכתם) - חלקת אדמה בינונית באיכותה בתחומי נחלת אלכסאר. נקראה אולי על שם בעליה.⁹⁶
- 2 **אבו עיד** - חלקת אדמה גדולה מצפון לכפר מלבס ולח'ור אלביארה. ככל הנראה השם מתייחס למשפחת אבו עיד שהתגוררה בתקופת המנדט הבריטי באליהודיה ובסלמה.⁹⁷ ראו גם: ח'רבת אבו עיד.
- 3 **אבו קסט** (אבי היושר) - חלקת אדמה מישורית בת 250 דונמים מדרום לפרוח'יה, בין יובלי נחל אבו אללג'א לירקון. בעברית נקרא השטח מישר.⁹⁸ החלקה נרכשה על ידי יהודים רק אחרי 1880.⁹⁹
- 4 **ארד # אלבלד** (אדמת הכפר) - האדמה הסובבת את הכפר מלבס.¹⁰⁰
- 5 **ארד # אלבצה** (אדמת הביצה) - חלקת אדמה ביצתית מצפון-מזרח לכפר.¹⁰¹
- 6 **אַרְד # אלמר** (אדמת מר) - אדמת הכפר מר לשעבר. חלקת אדמה לחופו הדרומי של הירקון שהייתה בבעלותו של סלים כסאר. לפי מפת זנדל בתחומה התיישבו ה'ירקונים' (קבוצה ממייסדי פתח תקווה שהתיישבו על גדת הירקון בשנים 1879-1881). בתקופת המנדט הבריטי היה שטח הכפר קטן ביותר.¹⁰² השם אלמר שימש בקרב תושבי פתח תקווה בתקופת המנדט כשם לאזור פרדסים.¹⁰³
- 7 **באב אלעבארה** (פתחת המעברה) - חלקת אדמה מישורית הגובלת במעברת אלעבארה ממזרח. בה עוברת טריק באב אלעבארה.¹⁰⁴
- 8 **באב אלפרוח'יה** (פתחת אלפרוח'יה) - חלקת אדמה מישורית הגובלת באלשיח' סעיד ובנהר הירקון, מדרום לכפר אלפרוח'יה ובצמוד לו. שטחה 250 דונם והיא הייתה בבעלותם של בֵּטְרָס רוכ וח'ליל באמיה מיפו.¹⁰⁵
- 9 **אלביארה** (הבאר הנובעת) - באר הכפר אשר יצאה משימוש בסמוך להגעת ראשוני המתיישבים לפתח תקווה.¹⁰⁶

- 10 **בַּצַּת [א]מַלְבָּס** (ביצת מלבס) או בקיצור **אלבצה** (הביצה) - אדמה ביצתית ממערב לכפר. חלקה הצפוני היה וקף (הקדש), והיא שימשה שטח המרעה העיקרי של ערב אלג'מאסין.¹⁰⁷ הביצה הייתה אחד ממקורות המלריה העיקריים שפגעו במלבס ובפתח תקווה. תיאורים של ראשוני המתיישבים ממחישים כי היא שפעה חי וצומח. ברוך ראב סיפר כי נשות הכפר אלמזרעה הכינו משיחי הסמר המצוי שגדלו בביצה סלים ודליים (קפי).¹⁰⁸
- 11 **גֵּאֲבַת מַלְבָּס** (יער מלבס) או בקיצור **אלגֵּאָבָה** (היער) - שטח נרחב של אדמה חולית בפינה הדרומית-מערבית של הכפר. שטח זה הוא החלקה הגדולה ביותר בכפר (6,000 דונמים),¹⁰⁹ ובעבר היה במקום יער אלונים. במפת זנדל מסומנים שלושה עצי שקמה בחלקו הצפוני של השטח.¹¹⁰
- 12 **גִּ'דָּר אַלְבֵּלֵד** או בקיצור **אלגִּ'דָּר**: מילולית פירוש השם הוא גרעין (אלג'ד'ר) הכפר, כלומר ליבת הכפר. סביר להניח שזהו שיבוש קל של המושג המוכר ג'דאר אלבלד (תחום הכפר), הכולל את שטחו הבנוי של הכפר ואת מוסדותיו, כגון בית הקברות, הבריכה, הגינות הסמוכות לבתים והגרנות, ששטחם הכולל 30 דונמים.¹¹¹ אלג'ד'ר מתייחדת בהיותה אדמה בבעלות פרטית (מלכ) או ציבורית (מתרוכה).
- 13 **גִּ'זִּירַת אַלְבַּטְאָרְנָה** (חצי האי של המתרברים) - חלקת אדמה בין שני ואדיות ממזרח לוואדי אבו אללג'א, בין שלאל אבו שטא לאלמר, מדרום לדרך מלבס-אלמר. אלבטארנה הוא צורת ריבוי של המילה בֵּטְרָאן, שמשמעה אדם שמתרברב בשגשוג, ואולי זהו שם משפחה.¹¹²
- 14 **גִּ'זִּירַת אַלְוָאד** (חצי האי של הנחל) - חלקת אדמה בין ואדי אבו אללג'א לאלחמרא, באמצע הדרך בין אלפרוח'יה למלבס בקירוב.¹¹³
- 15 **אַלְצִבְרָה** או **אַלְצְבָּאָרָה** - חלקת אדמה מצפון למלבס, ממערב לטוח'יה, מדרום לשיח' סעיד ומצפון לעבארה. השם נגזר מהפועל צִבַּר שמשמעו לתקן. דבאר היא אדמת מזרע או אדמה הניתנת להכשרה לחקלאות.¹¹⁴

- 16 **אלד#הור** (הגבעות) - גבעות מדרום לבצת מלבס. הכתיב משקף להג שבו העיצור /ז# / מבוטא כ/ד#/, אך הוא גם עשוי להיות צורת כתיב שהייתה שגורה בשימושם של פקידי הטאפו.¹¹⁵
- 17 **אלד#הרה** (הגבעה) - שם לגבעה אחת מדרום לאדמות אלחמרא ולגבעה אחרת מדרום לטוק אלבצה.¹¹⁶
- 18 **ד#הרת אלפול** (גבעת הפול) - גבעה הגובלת באלח'בה.¹¹⁷
- 19 **ואד זאגה** (נחל העורבני) - יובל קטן של ואדי אבו אללג'א, שנשפך אליו ממזרח, מדרום לשלאל אבו שטא.¹¹⁸ קשור בחלקה הנקראת זאגה.
- 20 **אלואדי** - נחל אכזב הנשפך לבצת מלבס.¹¹⁹
- 21 **ואדי אבו אללג'א** (נחל אבי משבר המים) או **ואדי אללג'א** - נחל מזור, מיובלי הירקון שנשפך אליו מאזור אלמזירעה. נחשב לגבולה ההיסטורי של מלבס מצד מזרח. מקור שמו במילה לג'א, שהיא מקום משבר המים הנתקלים במחסום, ולג'יג' אלמ'יה הוא שאון המים.¹²⁰ אפשר שהשם נזכר כבר בתעודות צלבניות כ-les leges. מימי הנחל היו עשירים בדגה, ויהודי פתח תקווה זיהו אותו עם נחל כקון המקראי.¹²¹
- 22 **אלזערורה** (העוזרר) - חלקת אדמה הגובלת באלח'בה.¹²²
- 23 **אלח'בה** (הגרגרית) - חלקה באזור הצפוני-מזרחי של המושבה. מופיעה בטאפו ובמפה עות'מאנית מתחילת המאה העשרים.¹²³ טרופה מסר את שמה בצורה ח'בה או חביב ופירש את שמה כאדמת זיבורית חולית ושחורה עם כתמי נזאז (שכבה חרסיתית). על אדמה זו נבנתה המושבה פתח תקווה.¹²⁴
- 24 **ח'ור אלביארה** (חלקת הבאר) - חלקת אדמה מצפון לכפר. נקראה כך על שם באר הכפר (אלביארה) שהייתה בתחומה.¹²⁵
- 25 **ח'ור אלסדרה** (חלקת העץ; זנדל: Khor e Gitri) ובריבוי **ח'ור אלסדראת** - חלקת אדמה מצפון-מערב לכפר. בקצה הדרומי-מזרחי היו שתי בריכות עונתיות שהשיקו לבאר הכפר, ואשר אולי שימשו מקור מים לאחר השבתתה. אריה ליב פרומקין כתב

- בזיכרונותיו כי תושבי מלבס 'לא מצאו להם [...] להשיב נפשם רק מים דלוחים מבורות מדמנה'.¹²⁶
- 26 **ח'ור אלצברה** (חלקת הצבר) - חלקת אדמה סמוכה לכפר מלבס מצפון-מזרח לו ומערב לאבו נג'ם. נקראה כך ככל הנראה על שם משוכות הצבר במקום.¹²⁷
- 27 **אלחמרא** (האדומה) - חלקת אדמת חמרה (חול אדום) מצפון למלבס ומדרום-מערב לגדה של ואדי אבו אללג'א. שטחה 3,000 דונמים, ושמה עבר בירושה לתושבי פתח תקווה ונשאר בשימוש גם בתקופת המנדט הבריטי.¹²⁸ תושבי המושבה תיארוה כאדמה שיש בה רכיבי סחף והיא טובה לנטיעות.¹²⁹
- 28 **ח'רבת אבו עיד** (החורבה של אבו עיד) - נקודת התיישבות ארעית מדרום-מערב למלבס. לפי שמה היא שימשה אתר חנייה או מקום התנחלות קבע לבני משפחת אבו עיד מאליהודיה.¹³⁰ ייתכן שהייתה ממוקמת בחלקת אבו עיד הנזכרת לעיל. אביצור ציין כי בתחומה היה פרדס משפחת גרינשטיין.¹³¹
- 29 **אלח'רזאת, אלח'רזאת** (החרוזים) או **אבו ח'רזא** (אבי החרוז) - גבעה ממערב למלבס שעד ראשית המאה העשרים ניצבו עליה שלושה-ארבעה אלונים עתיקים ומקודשים. שלושה הסברים אפשריים למקור השם: חרוזים שעשו מפירות עצי אלון, חרוזים עתיקים שהתגלו במקום, או אבני כיסוי של בורות מים (ח'רזא) שנמצאו בין החורבות העתיקות.¹³²
- 30 **[אל]טוח'יה** - אדמת משפחת אלטוח'י מהכפר אלסאפריה.¹³³ חלקה בקצה הצפוני-מזרחי של אדמות מלבס, מדרום לדרך המפרידה בין לבין אדמות אלמר. טרופה פירש את המילה כמתייחסת לאדמה כהה וכבדה בלי סחף, המתאימה לפלחה.¹³⁴ עם זאת בחודשי הקיץ היו מתהווים באדמה זו בקיעים שפגעו בפוריותה.¹³⁵
- 31 **טוק אלבצה** (עוטף הביצה) - שטח ארוך, נמוך ושטוח מסביב לאלבצה. כשמימיה היו נסוגים בימות האביב והקיץ, אפשר היה לקיים באדמתו רוויית המים חקלאות עונתית ומרעה. המונח - בצורה הדומה טוק אלבץ - שימש גם לציון השטח מצידה האחר של

- הביצה, אדמות אלח'יריה.¹³⁶ אפשר שמדובר במונח טופונימי כללי, שכן מקום בעל שם זה נמצא בתקופת המנדט הבריטי באדמות אלטיבה (כיום במשולש, ממזרח לשרון), הסמוכות לביצות אלפאלק (כיום מדרום-מערב למחלף בני דרור).¹³⁷
- 32 **טוק אלראס** (Tocaras, עוטף ראש [הגבעה]). חלקה קטנה מצפון-מערב למלבס.
- 33 **אלטיין** - חלקת אדמה על שם צמח הביצה טיון דביק, בקצה המזרחי של אדמות מלבס, צפונית-מערבית לאלנזלה ומזרחית לאלחמרה. קודם להתיישבות היהודית היא הייתה מכוסה בצמחיה צופה.¹³⁸
- 34 **טריק באב אלעבארה** - המשך טריק אלעבארה מצידה המזרחי והיא נקראת על שם חלקת באב אלעבארה שבתחומה היא עוברת.
- 35 **טריק אלפני[א]רה** (דרך הבאר) - הדרך שיצאה ממלבס בסמוך לבאר הכפר לכיוון צפון-מזרח.¹³⁹
- 36 **טריק אלבצה** (דרך הביצה) - הדרך שעברה לאורך גבולה הדרומי-מזרחי של ביצת מלבס.¹⁴⁰
- 37 **טריק אליהודיה** (דרך יהודיה) - הדרך שהובילה ממלבס לכפר אליהודיה.¹⁴¹
- 38 **טריק יאפה** (דרך יפו) - הדרך שהובילה ממלבס ליפו.¹⁴²
- 39 **טריק אלמג'דל** (דרך מג'דל) - הדרך שהובילה ממלבס לכפר מג'דל יאבא.¹⁴³
- 40 **טריק סאקיה** (דרך סאקיה) - הדרך שהובילה מפתח תקווה לכפר סאקיה.¹⁴⁴
- 41 **טריק אלעבארה** (דרך אלעבארה) - דרך הרוחב שהובילה מביצת מלבס לאלעבארה.¹⁴⁵
- 42 **טריק אלפרוח'יה** (דרך אלפרוח'יה) - דרך מדרום לירקון שעברה באלפרוח'יה.¹⁴⁶
- 43 **טריק אלשוכאת** (דרך הקוצים) - דרך ששימשה כגבולה הדרומי של מלבס, אך ננטשה ברבות השנים.¹⁴⁷

- 44 **אלמאלחה** (המלחה) - משטחי הצפה של ביצות הירקון, שבהם שקעו מלחים לאחר התאדות המים בחודשי הקיץ. תופעה זו נתנה את שמה לערב אלמוילח, שחנו מצפון-מזרח למלבס.¹⁴⁸
- 45 **מַלְבָּס** - הכפר הניצב במרכז הנחלה. ככל הנראה השם מופיע במקורות צלבניים בצורה בַּלְבָּס, ונזכר לראשונה במסמך ממלוכי משנת 1478. מקורות לא-ערביים מביאים אותו במגוון צורות משובשות.¹⁴⁹ לדברי פלמר מוצא השם עלום, ובספרות העברית נקשרו בו מספר מדרשי שם שנגזרים מהומופונים או מאטימולוגיה עממית: מַלְאָבָס (בגדים) או מַלְבָּס (שקדים מצופים בסוכר). ראשוני המתיישבים טענו שתושבי המקום דימו את כפרם ליישוב המתלבש בגלי תושבים חדשים.¹⁵⁰
- 46 **אלמקברה** (בית הקברות) - נמצא בסמוך לשטח הבנוי. בו נקברו תושבי הכפר לדורותיהם, ובכללם חללי המלריה.¹⁵¹ אפשר שהיו בו מקאמאת (ציונים קדושים), כגון עצים עתיקים (סדרת מלבס) או קברי שיח'.
- 47 **אלנֶקֶר** - הירקון; ראו: אלעוג'א.¹⁵²
- 48 **אלנזאזאת** - חלקת אדמה חרסיתית ובעלת ניקוז לקוי בקרבת אלח'בה.¹⁵³
- 49 **[אל]סאקה** (Saga, העקשנית) או **סכעה** (עקרה) - חלקה מצפון-מזרח למלבס, מימין לוואדי אבו אללג'א. לכתוב הלטיני יש שתי קריאות אפשריות, שפירושיהן מציינים תכונות שליליות: (1) המילה סאקה, הנהגית סאגה במבטאם המצרי-סודני של אנשי אלמר הסמוכה. פירוש זה מייחס לקרקע תכונת עקשנות, בהיותה 'קרקע שמסרבת להצמיח יבולים'.¹⁵⁴ (2) סכעה (קפואה; ספוגת מים) - המילה סכעה משמעה קפואה, ובניבים אחרים - משונה. לדברי מידענים אַרד# סכעה היא אדמה שאינה מתנהגת כדרך יתר האדמות: אדמה נמוכה הנוטה לקפוא בקרה בחורף, אדמה שאינה מצמיחה יבול או כזו הספוגה מים באופן חסר תקנה. דבר אינו צומח באדמה זו משום שהיא אינה ראויה לעיבוד בעונות החריש והזריעה.¹⁵⁵

- 50 **סדרת מלבס** - עצי שיזף גדולים ועבותים על גבעת הכפר.¹⁵⁶ ייתכן שהם השתמרו משום שתושבי הכפר ייחסו להם קדושה.¹⁵⁷ ראו: ח'ור אלסדרה.
- 51 **עבארה** (מעברה) - חלקת אדמה מצפון למלבס, גובלת בצפון בדברה, בדרום בסכעה, במערב בוואדי אבו לג'א ובמזרח בטוח'יה. שמה מעיד על קיום מעברה על הנחל במקום, שדרכה עברו טריק אלעבארה והמשכה, טריק באב אלעבארה. השם עבארה נדיר בארץ, וברשימות 'סקר ארץ-ישראל המערבית' הוא מוגבל למעברה אחת על הירדן.¹⁵⁸
- 52 **אלעוג'א** (המתפתלת) או **נהר אלעוג'א** - הוא נהר הירקון, הזורם מצפון לכפר,¹⁵⁹ והוא נקרא כך על שם פיתוליו הרבים. הירקון נזכר בשם זה אצל יאקות כ'נהר בין ארסוף לרמלה, באדמת פלסטין, במישורים.¹⁶⁰
- 53 **קטעת אלבצה** (חלקת הביצה) - אדמה ביצתית הסמוכה לנהר הירקון ולאבו עיד.¹⁶¹
- 54 **קטעת אלחמרה** (חלקת החמרה) - ראו: אלחמרא.¹⁶²
- 55 **ראס ארד # אלבצה** (ראש אדמת הביצה) - נקודה בולטת בקרבת ארד # אלבצה.¹⁶³
- 56 **רמל קבלה אלבלד** ([אדמת] החול מדרום לכפר) - כשמה כן היא.¹⁶⁴
- 57 **רמל שרקי אלבלד** ([אדמת] החול ממזרח לכפר) - כשמה כן היא.¹⁶⁵
- 58 **אלשיח' סעיד** - חלקת אדמה בין אלמר לאלפרוח'יה, לאורך חופו הדרומי של הירקון. נקראת אולי על שם נכבד או קדוש מקומי.
- 59 **שלאל אבו שטא** (מפל אבו שטא) - מיובליו הקטנים של הירקון, הנשפך אליו מדרום בסמוך לכפר אלמר. ממזרח לו ג'זירת אלבטראנה. שטא הוא פלפל חריף.¹⁶⁶
- 60 **שלאל אלנסטא** (מפת ה[טחנה] התיכונה) - מפל המים של טאחונת אלוסטא, שנודעה לאחר שיקומה בשם טאחונת אבו רבאח.¹⁶⁷
- 61 **אלשלאלה** (המפל)¹⁶⁸ - ואדי במרכז פתח תקווה, ששמו נשתמר בפי היהודים בשם השלל: תעלת ניקוז שחצתה את המושבה.¹⁶⁹

<This is a pre-publication version of the article. the Version of Record has been published in print, paginated and with follow-up corrections, in *Cathedra* 176 (October 2020): 49-76 >

62 **אלשלאף** (אדמת שלף) - מספר חלקות אדמה בפינתו הצפונית-מערבית של הכפר מלבס. מונח זה משמש בכפרים שויכה ואלטירה שבנפת טול כרם לציון חלקות אדמה פוריות ורוויות מים הסמוכות לביצה. בדומה לאדמת טוק אלבצה שימשו חלקות אלה בראשית הקיץ למרעה או לגידולי קיץ, כגון אבטיחים או ירקות.¹⁷⁰ בטאפו מצוינות שלוש חלקות קטנות בשם זה, וחלקה רביעית מסומנת בקרבת מקום, מצפון לירקון, באדמות ערב אלסואלמה.¹⁷¹

63 **שלאליף** (Djalalif) - צורת הריבוי של אלשלאף, המשמשת לציון כל חלקות אלשלאף.¹⁷²

ז' וילנאי, 'פתח-תקוה', הנ"ל, אריאל: אנציקלופדיה לידיעת ארץ ישראל, ז, תל אביב

1

1978, טור 6154.

א' יערי (מאסף החומר), ספר היובל למלאת חמשים שנה ליסוד פתח-תקוה:

2

תרל"ח-תרפ"ח, א, תל אביב תרפ"ט.

י' אידלשטיין, אברהם שפירא (שיך איברהים מיכה), תל אביב תרצ"ט; ח' חיסין, מסע

3

בארץ המובטחת, תרגם ח' בן-עמרם, תל אביב תשמ"ב (פורסם במקור בהמשכים ב'ווסחוד',

1891-1897); י' ראב (בן-עזר), התלם הראשון (זכרונות 1862-1930), תל אביב תשט"ז.

א' יערי, זכרונות ארץ ישראל: מאה ועשרים פרקי-זכרונות מחיי הישוב בארץ מהמאה

4

השבע-עשרה ועד ימינו, ירושלים תש"ז; א' טרופה (מלקט ועורך), ראשית: למלאת שבעים שנה

לפתח-תקוה תרל"ח-תש"ח, פתח תקווה תש"ח; הנ"ל, יסודות לתולדות פתח-תקוה, פתח

תקווה תש"ט.

<https://he.wikipedia.org/wiki/אומלבס>.

5

י' לנג, לפתח תקוה, חיפה תשס"ב, עמ' 10-50.

6

שם, עמ' 51-58.

7

ש' אביצור, 'לפני יסוד המושבה', ק"א ברתיני וי' חנני (עורכים), קטיף: ילקוט לדברי

8

ספרות, פתח תקווה תשי"ד, עמ' 216-226; הנ"ל, הירקון: הנהר וגלילותיו, תל אביב תשי"ח;

הנ"ל, עם חופי הירקון לפני קום המדינה, תל אביב תש"ם.

י' בן-אריה, 'היישובים הכפריים בסנג'ק עזה (כולל יפו ורמלה) בשנות השבעים של המאה

9

ה-19', שלם, ה (תשמ"ז), עמ' 143-144.

ד' גרוסמן, 'התפתחות הישוב הכפרי בין הירקון והאילון מהמאה השש-עשרה עד המאה

10

העשרים', הנ"ל (עורך), בין ירקון ואילון: מחקרים על גוש דן ועמק לוד, רמת גן תשמ"ג, עמ'

87-103; הנ"ל, הכפר הערבי ובנותיו: תהליכים ביישוב הערבי בארץ-ישראל בתקופה

העות'מאנית, ירושלים תשנ"ד, עמ' 148-156; הנ"ל, האוכלוסיה הערבית והמאחז היהודי:

תפרוסת וצפיפות בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי,

- 11 B.J. Walker (ed.), *Reflections of Empire: Archeological and Ethnographic Studies on the Pottery of the Ottoman Levant* (The Annual of the American Schools of Oriental Research, 64), Boston, MA 2009;
- U. Baram & L. Carroll (eds.), *A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground*, New York 2000, pp. 3-25
- 12 Y. Karmon, 'An Analysis of Jacotin's Map of Palestine', *Israel Exploration Journal*, 10 (1960), pp. 155-173, 244-253; N. Levin, 'The Palestine Exploration Fund Map (1871-1877) of the Holy Land as a Tool for Analyzing Landscape Changes: The Coastal Dunes of Israel as a Case Study', *The Cartographic Journal*, 43, 1 (2006), pp. 47-67; I.J.W. Hopkins, 'Nineteenth-Century Maps of Palestine: Dual-Purpose Historical Evidence', *Imago Mundi*, 22, 1 (1968), pp. 30-36
- 13 C.R. Conder & H.H. Kitchener, *The Survey of Western Palestine: Memoirs of the Topography, Orography, Hydrography, and Archaeology*, II: *Samaria*, London 1882
- היסטורי וארכיאולוגי של ארץ-ישראל: השומרון, ב, תרגם ח' בן-עמרם, ירושלים תשמ"ד.
- 14 'Deftter du tapou de Petah Tikwa' (ללא תאריך), אצ"מ, J15\3440; 'Cadastre de Petah Tikwah',
- 5 במרס 1318 להג'רה (1902 לסה"נ), שם.
- 15 ע' צקר, סלמה אלבאסלה: בסאלת בלדה פלסטיניה², עמאן 1997; אע"א ד#מרה, מגדל אלצאדק אלארד # ואלסכאן: מאד # עריק ואמל באלעודה, [ירדן] 1993.
- 16 R. Davis, *Palestinian Village Histories: Geographies of the Displaced*, Stanford, MA 2010
- 17 ט"א קליובי, עאאלאת ושח'ציאת מן יאפא וקד#א'הא, בירות 2002; א' נעמת אללה, אלרמלה פי אואח'ר אלעהד אלעת'מאני 1864-1914: מן ח'לאל סג'לאת אלמחאכם אלשרעיה, עזה 2004; מ' אלפאר, מדינת אללד: מוקפא ושהרה ותאריח'א ונד#אלא, בירות 2009; א' מניר, אללד: פי עהדי אלאתדאב ואלאתלאל. סלסלת אלמדן אלפלסטיניה, בירות 2002; מ' בדארנה, יאפא ערוס אלבחר, יפו 1996; א' דיאב, יאפא: עטר מדינה, בירות 1991; ת' דעאדלה, 'לוד בוקר ליום ה-26 ליוני 1936', א' שבט, ת' דעאדלה וי' גדות

(עורכים) לוד: 'דיוספוליס - עיר האלוהים': קובץ מחקרים בהיסטוריה ובארכאולוגיה של לוד, ב, רחובות תשע"ה, עמ' 151-164.

מ' אלדבאג, בלאדנא פלסטין, ד, ב: פי אלדיאר אליאפיה, אלרמלה ואללד, כפר קרע

1991, עמ' 617.

א' אלמרעשלי וע' האשם (עורכים), אלמוסועה אלפלסטיניה, א-ו, דמשק 1984-1990.

ו' אלח'אלדי, לכי לא ננסא: קרא פלסטין אלתי דמרתהא ישראל'ל סנת 1948 ואסמאא'

שהדאא'הא, בירות 1992.

(נדלה ב-12 בנובמבר 2017) <http://www.palestineremembered.com/ar/>; <http://zochrot.org/he>

ריאיון עם צאלח מוחמד מחמוד אלמצרי (אבו עמאד), ג'לג'וליה, 22 באוגוסט 2017.

S. Lynd, S. Bahour & A. Lynd (eds.), *Homeland: Oral Histories of Palestine and Palestinians*,

New York 1994

זיהוי זה הוצע לראשונה על ידי החוקר הצרפתי דלוויל לה רו (Delaville Le Roux), ואומץ

בידי מ' אבי-יונה ואביצור. ראו: אביצור, הירקון (לעיל, הערה 8), עמ' 59. וראו גם: א' הדד,

'חפירת הצלה בתל מלבס בפתח תקווה' (ללא תאריך), אתר רשות העתיקות)

(http://www.antiquities.org.il/Article_heb.aspx?sec_id=17&sub_subj_id=517&id=1543); הנ"ל, 'פתח

תקווה, ח' מלבס', חדשות ארכיאולוגיות, 125 (2013))

(http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=2321&mag_id=120)

מ"ע אלח'טיב, אלאוקאף אלסלאמיה פי פלסטין פי אלעצר אלממלוכי 647-923 ה' -

1250-1517 מ', דמשק 2007, עמ' 41; מ"ע צאלחיה, סג'ל אראד#י אלוייה צפד נאבלס ג'זה

וקד#אא' אלרמלה חסב אלדפתר רקם 312 תאריח'ה 964 ה' 1557 מ', עמאן 1999, עמ' 273.

W.D. Hütteroth & K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in*

the Late 16th Century, Erlangen 1977, pp. 151-156. גרוסמן העלה את האפשרות שמלבס מופיעה

תחת השם 'מילוס' (היטרות ועבדאלפתאח, עמ' 154). ראו: ד' גרוסמן, 'תהליכי התפתחות

ונסיגה ביישוב הכפרי בשומרון וביהודה בתקופה העות'מאנית', ש' דר זז' ספראי (עורכים),

מחקרי שומרון: קובץ מחקרים, תל אביב תשמ"ו, עמ' 372.

קרמון (לעיל, הערה 13)

27

M. Jacotin, *Carte topographique de l'Égypte et de plusieurs parties des pays limitrophes, levée*

28

*pendant l'Expedition de l'Armée française*², 1:100,000, fl. 44: 'Jérusalem et Jaffa', Paris 1826

'עד כדי מאה אלף דונם' אצל סמילנסקי, למעשה דונם טורקי; קרוב ל-90,000 דונם

29

כמצוטט אצל יערי (לעיל, הערה 2), עמ' יד; הנ"ל, זיכרונות (לעיל, הערה 4), א, עמ' 243.

השטח הנקוב של החלקות שנרכשו עד שנת 1902 היה 13,545 דונם טורקי בלבד. ראו:

מרשם הטאפו (לעיל, הערה 14).

גרוסמן, התפתחות (לעיל, הערה 10), עמ' 90.

30

יערי (לעיל, הערה 2), עמ' יג-יד; הנ"ל, זיכרונות (לעיל, הערה 4), א, עמ' 243.

31

על שם שתי הבריתות הבולטות, שזוהו עם מוצא מדומיין משבטי צפון ערב ודרום ערב

32

M. Hoexter, 'Qays and Yaman Factions in Local Political Divisions', *Asian and African*

Studies, 9 (1973), pp. 249–311

י' בן-צבי, השומרונים: תולדותיהם, מושבותיהם, דתם וספרותם, תל אביב תרצ"ה, עמ'

33

234–220; אביצור, הירקון (לעיל, הערה 8), עמ' 44–45.

אביצור, לפני ייסוד (לעיל, הערה 8), עמ' 218. על צמיחתה המחודשת של יפו ראו ר'

34

קרק, יפו: צמיחתה של עיר 1799–1917, ירושלים תשמ"ה.

ש' כנאענה, מסכה (סדרת אלקרא אלפלסטיניה אלמדמרה, 10), ביר זית 1991, עמ' 9;

35

שיחה עם מספר הסיפורים עבד אלחכים סמארה, ג'ת, 25 בפברואר 2016; ראיונות עם פליטי

מסכה הגרים באלטירה: אסמאעיל עזאת עבד אלחפיז# זהד, 13 במאי 2016; צפיה ועבד

אלמנאן חסן שביטה, 13 באוגוסט 2016.

ע' אלתי, אלטירה ג'דור ותאריח', [חמ"ד] 2003, עמ' 29; נ' אבו ח'יט, אלטירה פי

36

מאיה עאם ואכת'ר, אלטירה 2014, עמ' 92; ריאיון עם דאוד מוחמד מנצור, אלטירה, 25

בנובמבר 2016.

ש' כנאענה, כפר סאבא (סדרת אלקרא אלפלסטיניה אלמדמרה, 11), ביר זית 1991, עמ' 7. 37

ובכלל זה סרטא, כפר ת'לת', בְּדִיא, כפר אלדיכ, כפר קרע המקורי (שבקרבת כפר ת'לת'), עזון אבן עתמָה ומסחה. ראו: ח"ח אלשיח', אערף וטנכ, טול כרם 1994, עמ' 40-42 (כפר אלדיכ) 47 (סרטא) ועוד. 38

השוו: J. Büssow, *Hamidian Palestine: Politics and Society in the District of Jerusalem, 1872–1908*, Boston, MA 2011, p. 113. 39

היטרות ועבדאלפתאח (לעיל, הערה 26), עמ' 29-32. 40

ה' חורב-חליווה, 'תמורות במעמדן של משפחות האליטה הפלסטיניות בגדה המערבית: הרשתות של משפחת אלג'עברי ומשפחת אלמצרי 1924-1978', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 2010, עמ' 14-23. 41

B. Doumani, *Rediscovering Palestine: Merchants and Peasants in Jabal Nablus, 1700–1900*, Berkeley and Los Angeles, CA 1995, pp. 54–47, 134–149; היטרות ועבדאלפתאח (לעיל, הערה 26), עמ' 68. 42

היטרות ועבדאלפתאח (שם), עמ' 49. 43

'על שבטי הבדואים בנפת השרון', 1 במרס 1944, הארכיון לתולדות ההגנה, תל אביב 44

105/227; מגוי [י' גבירץ], 'הערות לרשימת הבדואים בנפת השרון מיום 1.3.44', שם.

ט' אשכנזי, אהלי קדר: למן הירקון עד הכרמל, תל אביב תש"ס (תל אביב תרצ"ב), עמ' 230-233. 45

ש' כנאענה ול' עבד אלהאדי, אבו כשכ (סדרת אלקרא אלפלסטיניה אלמדמרה, 9), ביר זית 1990, עמ' 8-14. 46

גרוסמן, האוכלוסייה הערבית (לעיל, הערה 10), עמ' 166; אביצור, לפני ייסוד (לעיל, 47

הערה 8), עמ' 225.

גרוסמן, התפתחות (לעיל, הערה 10), עמ' 90; הנ"ל, האוכלוסייה הערבית (לעיל, הערה

49

10), עמ' 54–65; ג' קרסל ור' אהרוני, 'נקודה למחשבה: מסעי אוכלוסים ממצרים ללבאנט

במאות התשעה עשרה והעשרים', ג'מאעה, יב (תשס"ד), עמ' 201–245; ח' אלעאמרי אבו

אלעואיד, 'עאא' לאת וחמאא'ל קרית אלעבאסיה קד#אא' יאפא פלסטין', אלנסאבון, 17

במרס 2017 (<http://www.alnssabon.com/showthread.php?p=206707>).

צקר (לעיל, הערה 15), עמ' 38–40, 57.

50

יערי, זיכרונות (לעיל, הערה 4), א, עמ' 244–245; גרוסמן, תהליכי התפתחות (לעיל,

51

הערה 26), עמ' 372.

ריאיון עם אלמצרי (לעיל, הערה 22).

52

אביצור, לפני ייסוד (לעיל, הערה 8), עמ' 225; הנ"ל, 'תמורות כלכליות במרחב

53

בקעת-אונו מימי הבית השני ועד קום המדינה', מ' שרגא (עורך), אגן נחל אילון המערבי:

האזור ויישובו הכפרי, תל אביב תש"ל, עמ' 93–95.

אביצור, לפני ייסוד (שם), עמ' 221–222.

54

גרוסמן, האוכלוסייה הערבית (לעיל, הערה 10), עמ' 83–89; ביסוב (לעיל, הערה 39),

55

עמ' 19–26.

גרוסמן, התפתחות (לעיל, הערה 10), עמ' 97.

56

אביצור, לפני ייסוד (לעיל, הערה 8), עמ' 226. ראשוני המתיישבים בפתח תקווה תיארו

57

את תושבי מלבס ככחושים וסובלים ממחלת המלריה ומעיוורון. ראו לדוגמה: 'ייסוד פתח-תקוה'

(על פי זיכרונות טוביה סלומון), יערי, זיכרונות (לעיל, הערה 4), א, עמ' 248.

י' שכטר, 'רישום הקרקעות בארץ-ישראל במחצית השנייה של המאה הי"ט', קתדרה, 45

58

(תשרי תשמ"ח), עמ' 147–160; דפתר (לעיל, הערה 14).

- 59 סלמה, אליהודיה, ח'יריה, כפר עאנה וסאקיה נזכרים הן במפת 'סקר ארץ-ישראל המערבית' מהרבע השלישי של המאה התשע עשרה והן בנתוני הדפתר-י מפצל העות'מאני מסוף המאה השש עשרה. אין בידינו נתונים שיטתיים על קיומם של כפרים אלה בתקופת הביניים, ועדויות מזדמנות על קיומם של כפרים שביניהן פער בן מאות שנים אינן מעידות בהכרח על רציפות היישוב.
- 60 יערי, זיכרונות (לעיל, הערה 4), א, עמ' 243.
- 61 יערי (לעיל, הערה 2), עמ' תכה.
- 62 ריאיון עם עלי מוחמד מטלק אלמג'נון, ג'לג'וליה, 22 באוגוסט 2017; ריאיון עם מחמוד סעד זחאלקה, 9 באוגוסט 2017.
- 63 ריאיון עם אלמצרי (לעיל, הערה 22).
- 64 אביצור, לפני ייסוד (לעיל, הערה 8), עמ' 225; כנאענה ועבד אלהאדי 1990 (לעיל, הערה 50), עמ' 8-14.
- 65 יערי (לעיל, הערה 2), עמ' כג-כד; אביצור (שם), עמ' 218; ראב (לעיל, הערה 3), עמ' Y. Ben-Bassat, *Petitioning the Sultan: Protests and Justice in Late Ottoman Palestine*, New York ;59 2013, pp. 103–104
- 66 לדיין עדכני ביחסים בין הממשל העות'מאני לבין נתיני הנוודים ברמה המחוזית ראו: N.E. Barakat, 'An Empty Land? Nomads and Property Administration in Hamidian Syria', Ph.D. dissertation, University of California, Berkeley, 2015, pp. 1–54, 133–138
- 67 עמ' 105–86. עמ' 106; יערי, זיכרונות (לעיל, הערה 4), א, עמ' 245.
- 68 בן-בסט (לעיל, הערה 65), עמ' 64.
- 69 ר' קרק, 'רכישת אדמות עמק חפר', מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל, יב (תשמ"ו), עמ' 47. אדמות ואדי אלחוארת' עברו לידי ערב אבו כשכ לאחר ניצחונם על ערב אלחוארת' וההתנקשות בחיי האמיר שלהם זמן קצר לאחר מכן, ושיח' אבו כשכ הוא שמכר אותן לתיאן.

70

קליובי (לעיל, הערה 17), עמ' 164, מס' 1322 (הערה).

71

לימים נמכרו האדמות ל'קרן קיימת לישראל' ונמסרו לידי קיבוץ גבעת השלושה. ראו:

אביצור, לפני ייסוד (לעיל, הערה 8), עמ' 222; מפת פתח תקווה משנת 1325 מאל"ה (1907) לסה"נ), אצ"מ, J15M\76.

72

ייסוד פתח תקווה (לעיל, הערה 57), עמ' 246, 256-257.

73

שם, א, עמ' 246.

74

ש' אביצור, 'תרומתה של פתח-תקווה לקידומה החקלאי והתעשייתי של הארץ בשלבים

הראשונים לקיומה', קתדרה, 10 (תשרי תשל"ט), עמ' 129; א' איילון, הארכיאולוגיה וההיסטוריה של אגן הירקון, ד' פרגמנט (עורך), הירקון: קובץ מאמרים, רמת גן תשנ"ה, עמ' 29.

75

גרן (לעיל, הערה 13), עמ' 259-260. נתוניו של גרן מבוססים על הערכה בלבד, ולדברי

גרוסמן הם גבוהים מנתונים אחרים במקורות בני התקופה. ראו: גרוסמן, התפתחות (לעיל, הערה 10), עמ' 88.

76

M.R. Buheiry, 'The Agricultural Exports of Southern Palestine, 1885-1914', *Journal of Palestine*

Studies, 10, 4 (Summer 1981), pp. 61-81; U. Baram, 'Clay Tobacco Pipes and Coffee Cup Sherds in the Archaeology of the Middle East: Artifacts of Social Tensions from the Ottoman Past', *International Journal of Historical Archaeology*, 3, (1999), pp. 137-151

77

קונדר וקיצ'נר (לעיל, הערה 13), עמ' 252.

78

ראו לשם השוואה מאמר הסוקר את התרבות החומרית של מג'דל יאבא: Ts. Tsuk, I.

Bordowicz & I. Taxel, 'Majdal Yābā: The History and Material Culture of a Fortified Village in Late Ottoman- and British Mandate-Palestine', *Journal of Islamic Archaeology*, 3, 1 (2016), pp. 37-88

79

חיסין (לעיל, הערה 3) עמ' 262-263. וראו גם בעבודת גמר לבגרות: ע' גולדוסר, 'יחסי

יהודים וערבים בפתח תקווה 1878-1921', **בית הספר התיכון על-שם ד. בן-גוריון, פתח-תקווה,**

{אנא השלם את שם בית הספר שבו נכתבה העבודה} פתח תקווה תשמ"ח, עמ'

Map of Western Palestine, 1:63,360, Sheet XIII: Jaffa, London 1880

80

אפשר שעצים אלו הם שלושה-ארבעה האלונים העתיקים שהיו על גבעת ח'רזאת עד

81

שנות השלושים של המאה העשרים. ראו: אביצור, הירקון (לעיל, הערה 8), עמ' 59.

י' קפלן, 'פתח-תקוה לפני היותה', ברתיני וחנני (לעיל, הערה 8), עמ' 214.

82

ר' קרשון, 'סנגוריה על התורכים - מחקר על השמדות יערות אלון התבור בשרון הדרומי',

83

ליערן, 32 (דצמבר 1982), עמ' 50-60; A. Mikhail, *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An*

Environmental History, Cambridge 2011, pp. 125-128

אביצור, הירקון (לעיל, הערה 8), עמ' 85; הנ"ל, לפני ייסוד (לעיל, הערה 8), עמ' 218.

84

מפת פתח תקווה, 1:20,000, 1935, אפ"ת, 13105; אלגביה אלשרקיה ואלגביה

85

אלגרביה במפת כפר עאנה (Kufr 'Ana), 1:20,000, לצורכי שומה (ללא תאריך), תיק רכוש

ממשלתי בכפר עאנה, ארכיון המדינה, ירושלים, מ-16/4964. אדמות בשם זה היו גם בשטחי

אליהודיה ופתח תקווה. ראו: טרופה, יסודות (לעיל, הערה 4), עמ' 7.

ע' מנדלסון, 'הנוף ההיסטורי בפתח תקווה', סקר תשתית טבע עירוני פתח תקווה:

86

מטרות, שיטות, ממצאים כלליים, מסקנות והמלצות, [חמ"ד] 2016, עמ' 32-37)

<https://www.sviva.gov.il/subjectsEnv/NatureBiodiversity/UrbanNature/Documents/Urban-Nature-Survey/>

(Petah-Tikwa-Survey/Petah-Tikwa-Urban-Nature-Survey1.pdf).

R. Zadok, 'Preliminary Analysis of Ancient Survivals in Modern Palestinian Toponomy',

87

Mediterranean Language Review, 9 (1995-7), pp. 93-171; מ' כבהא, מבט לכל עין, שם לכל מעיין:

שמות המקומות בגזרה המערבית של נפת טולכרם המנדטורית בהקשריהם הלשוניים,

גיאוגרפיים, היסטוריים וחברתיים, נצרת 2017, עמ' 7-29 (בערבית).

ע' דהאמשה, מקום לדור בו ושם לו: קריאה ספרותית ותרבותית בשמות הערביים של

88

הארץ, באר שבע תשע"ז.

- E.H. Palmer, *Arabic and English Name Lists Collected during the Survey of Western Palestine by Lieutenants Conder and Kitchener*, London 1881, pp. 213–220 89
- Ph J. Baldensperger, 'Beth Dejan', *Palestine Exploration Fund, Quarterly Statement*, 28 (1895), pp. 114–119 90
- מפת זנדל שרדה בשני נוסחים. הראשון הוא העתק משנת 1882 שנעשה בידי י' ראב (אפ"ת, 3798), והשני, ככל הנראה המקורי, מופיע בהקטנה אצל יערי (לעיל, הערה 2), עמ' לא. לתולדות חייהם של ראב וזנדל ראו: ב' רוזן, 'מפת חלוקת אדמות אומלבס, שירטט תאודור זנדל בשנת 1880. העתיק יהודה ראב בשנת 1881', 2004, אפ"ת, 4442. 91
- צדוק (לעיל, הערה 87), עמ' 95. 92
- איילון (לעיל, הערה 75), עמ' 25. 93
- טרופה, יסודות (לעיל, הערה 4), עמ' 48. 94
- S. Abu Sitta, *Atlas of Palestine 1917–1966*, London 2010, pp. 501–690 95
- עדות מ' הוזדורף, עמ' 2, טיוטות לכרך ב של ספר היובל (1930–1939?), אפ"ת; קליובי (לעיל, הערה 17), עמ' 44. 96
- קליובי (שם), עמ' 41. 97
- מפת מג'דל יאבא, 1:20,000, 1941, אמ"י [ארכיון מדינת ישראל], מ-16 / 98
- 5066 {אנא השלם את מספרה של המפה שם}.**
- מפת פתח תקווה והשטחים הסמוכים (לאחר תרל"ח), אפ"ת, 3798. 99
- קדסטר (לעיל, הערה 14), רישום 352. 100
- שם. 101
- מפת מג'דל יאבא (לעיל, הערה 98). 102
- ריאיון עם שרה איכילוב (ירון), 19 ביוני 2017. 103
- דפתר (לעיל, הערה 14), רישום 10. 104
- שם, רישום 347. 105

שם, רישום 280; טרופה, יסודות (לעיל, הערה 4), עמ' 13.	106
תזכיר בערבית, ספטמבר 1932, תיק רכוש ממשלתי, פתח תקווה, א, ארכיון המדינה,	107
ירושלים, מ 1 / 4954; ריאיון עם עמר אחמד אלבסימי, מילידי ג'מאסין אלשרקי, ג'לג'וליה, 21 בספטמבר 2017.	
טרופה, יסודות (לעיל, הערה 4), עמ' 47.	108
קדסטר (לעיל, הערה 14), רישום 296.	109
טרופה, יסודות (לעיל, הערה 4), עמ' 7.	110
ש' עראף, אלקריה אלערביה אלפלסטיניה, מבני ואסתעמאלאת אראד ² #, אלקדס	111
1986, עמ' 96-97, 108-110; למקבילה ראו: כתאב אלת'חמיס (ספר היטלי המס החקלאי) של כפר ברא משנת 1946, שעותק ממנו שמור במועצה המקומית.	
מפת פתח תקווה (לעיל, הערה 71); ריאיון עם קאסם חוסין עבד אלקאדר, אלטיבה, 4 בדצמבר 2017.	112
קדסטר (לעיל, הערה 14), רישום 474.	113
שם, רישום 25; ריאיון עם קאסם חוסין עבד אלקאדר, אלטיבה, 17 ביוני 2017;	114
אלמנג'ד פי אללג##ה ואלאעלאם, בירות 2003, עמ' 205.	
קדסטר (שם), רישום 23	115
שם, רישומים 128, 222.	116
שם, רישום 25.	117
מפת פתח תקווה (לעיל, הערה 71); קדסטר (שם), רישום 324	118
קדסטר (שם), רישום 10.	119
ריאיון עם עבד אלקאדר (לעיל, הערה 112).	120
טרופה, יסודות (לעיל, הערה 4), עמ' 7 ו-48.	121
קדסטר (לעיל, הערה 14), רישום 29.	122
מפת מלבס (קזא יאפא) (ללא תאריך), אצ"מ, J15\4233\23-6m.	123

טרופה, יסודות (לעיל, הערה 4), עמ' 7; עדות הוזדורף (לעיל, הערה 96).	124
טרופה (שם), עמ' 13.	125
שם; קדסטר (לעיל, הערה 14), רישומים 12-15.	126
מפת מלבס (לעיל, הערה 123); טרופה, ראשית (לעיל, הערה 4), תמונת 'גדר-הצבר	127
מלפני שבעים שנה, שהקיפה את הכפר הערבי "אמלבס" שחרב', מול עמ' 24.	
מפת מג'דל יאבא (לעיל, הערה 98); טרופה, יסודות (לעיל, הערה 4), עמ' 48.	128
טרופה (שם), עמ' 7; קדסטר (לעיל, הערה 14), רישום 128	129
קליובי (לעיל, הערה 17), עמ' 41.	130
אביצור, הירקון (לעיל, הערה 9), עמ' 59; ריאיון עם דוד ליברמן, פתח תקווה, 15 ביוני 2017.	131
טרופה, יסודות (לעיל, הערה 4), עמ' 6 - ושם תורגם ח'רזאת: פנינים; ריאיון עם עבד	132
אלקאדר (לעיל, הערה 114); קדסטר (לעיל, הערה 14), רישום 280.	
קליובי (לעיל, הערה 17), עמ' 136, מס' 1062.	133
טרופה, יסודות (לעיל, הערה 4), עמ' 7.	134
שם, עמ' 48.	135
מפת פתח תקווה (לעיל, הערה 85).	136
ריאיון עם מחמוד יוסף אלטויל, אלטיבה, 26 במרס 2017.	137
טרופה, יסודות (לעיל, הערה 4), עמ' 48-49.	138
קדסטר (לעיל, הערה 14), רישום 324.	139
מפת מלבס (לעיל, הערה 123).	140
שם.	141
קדסטר (לעיל, הערה 14), רישום 296.	142
שם, רישום 268.	143
מפת מלבס (לעיל, הערה 123).	144
קדסטר (לעיל, הערה 14), רישום 128.	145

שם, רישום 72.	146
ריאיון עם דוד ליברמן, פתח תקווה, 9 בינואר 2017.	147
טרופה, יסודות (לעיל, הערה 4), עמ' 49; מפת פתח תקווה (לעיל, הערה 85).	148
לנג (לעיל, הערה 6), עמ' 11, הערה 8.	149
פלמר (לעיל, הערה 89), עמ' 216; טרופה, יסודות (לעיל, הערה 4), עמ' 6 - ושם:	150
"גרעינים מחושלים" כפנינים; יערי (לעיל, הערה 2), עמ' קסז.	
טרופה (שם); יערי (שם), עמ' יג.	151
קדסטר (לעיל, הערה 14), רישום 72.	152
שם, רישום 25.	153
בשיחה עם ילידי הכפר למדתי כי אנשי אלמר ואלפרוח'יה הגו את הפונמה /ק/ בערבית	154
ספרותית כמו /ג/ במבטאה העברי (g) או כהגיית הפונמה /ג'/ בערבית מצרית. ריאיון עם אמין	
מוחמד ענתר, ג'לג'וליה, 13 בפברואר 2016.	
ריאיון עם עבד אלקאדר (לעיל, הערה 114).	155
עדות ב' ראב אצל טרופה, יסודות (לעיל, הערה 4), עמ' 47.	156
על אודות קדושת השיזף ראו: ש' שכרי, טבקאת אלאנביאא ואלאוליאא אלצאלחין פי	157
אלארד # אלמקדסה, ב, תרשיחא 1993, עמ' 427-434; א' שמידע, 'עצים קדושים וקשישים	
בישראל', אריאל, 119-120 (תשנ"ז), עמ' 259-266; נ' ליסובסקי 'על עצים ועל ה"מקום":	
מאפיינים תרבותיים, טבעיים וחזותיים של הנוף המקודש בארץ-ישראל', קתדרה, 111 (ניסן	
תשס"ד), עמ' 41-74.	
C.R. Conder, <i>Palestine</i> ² (World's Great Explorers and Explorations), London 1891, p. 73	158
כבהא (לעיל, הערה 87), עמ' 402.	159
יאקות אלחמוי, מעג'ם אלבלדאן, ד, בירות [חש"ד], עמ' 167.	160
קדסטר (לעיל, הערה 14), רישום 268.	161
שם, רישום 474.	162

שם, רישום 156.	163
שם, רישום 212.	164
שם, רישום 104.	165
מפת פתח תקווה (לעיל, הערה 71).	166
קדסטר (לעיל, הערה 14), רישום 72 ופלמר (לעיל, הערה 92), עמ' 219.	167
לשם דומה בג'ת ראו: כבהא (לעיל, הערה 87), עמ' 253.	168
ראיון עם זלמן חיימוב, פתח תקווה, 19 בדצמבר 2017	169
ראיונות עם כאמל אלנואס, אלטירה, 30 ביולי 2016; עאטף עראקי, אלטירה, 27	170
בפברואר 2017; דאוד מנצור, אלטירה, 17 באפריל 2017. ראו גם את הכפר אלשלאליף	
(ח'רבת אלמהדאוי) הנמצא בקצה הדרומי של בצת אלשיח' חסין באדמות שויכה שבמישור	
החוף (נ"צ 1447.1946; מפת ארץ-ישראל המערבית [לעיל, הערה 80], מפה 8).	
קדסטר (לעיל, הערה 14), רישומים 695, 436, 408; מפת פתח תקווה (לעיל, הערה	171
(85).	
מפת זנדל (לעיל, הערה 91).	172